

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

**ДОНБАС
ЯК ПОРУБІЖНИЙ РЕГІОН:
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВИМІР**

Київ–2015

УДК 913+94(477.62)

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Верменич Я.В.

Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 69 с.

У брошурі історія і сучасний стан Донбасу представлені у територіальному контексті, крізь призму концептів регіоналізму, рубіжності, теорії погранич. Нетиповий, штучно сконструйований регіон розглядається як ареал складного переплетення різноспрямованих впливів, зумовлених наявністю невпорядкованого українсько-російського кордону, як зона підвищеної міграційної рухливості та своєрідного культурно-психологічного нарцисизму. Аналізуються витоки й прояви збройного конфлікту на Сході України, до якого привернута увага всього світу.

ВЕРМЕНИЧ Ярослава Володимирівна — завідувач відділу
історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)

ISBN 978-966-02-7499-0

© Я. Верменич, 2015

© Інститут історії України НАН України, 2015

Зміст

Вступ	5
1. Пограниччя як об'єкт дослідження	8
2. Донбас як стикове пограниччя	20
3. Витоки проблем	24
4. Донбас революційний і радянський	36
5. Донбас у незалежній Україні: ціна прорахунків	51
6. Поведінкові стереотипи як віддзеркалення суспільних настроїв	59

Вступ

Навряд чи рік тому хтось міг уявити собі ситуацію, в якій опинився нині Донбас, а разом з ним — і вся Україна. Історикам і політологам тепер на багато років вистачить роботи, щоб з'ясувати: які сили втягнули країну у вир збройного протистояння? Очевидно, що тут у тугий клубок сплелися безліч факторів: геополітичні інтереси й амбіції конкуруючих провідних гравців на світовій арені, несамостійність і непрофесіоналізм "постмайданної" київської влади, "драма нерозуміння", спричинена несумісністю цінностей у регіональному вимірі, дезорієнтованість і дезадаптація значних мас людей, що опинилися перед перспективою втрати засобів існування, зрештою, й своєрідна форма "бунту" російськомовних мешканців Донбасу проти нав'язуваних їм Києвом культурних стандартів і норм. Серія малоформатних брошур, зрозуміло, не краще місце для осмислення того, чому великий промисловий регіон упродовж кількох місяців занурився у стихію непередбачуваності, інтолератності, прямого насильства, викрадення людей. Але у наших можливостях подивитися на проблеми Донбасу через призму теорій конфлікту, з одного боку, і концептів регіоналізму, рубіжності, погранич, з другого. Останній ракурс уявляється продуктивним не лише для дослідження проблеми "свій — чужий" у територіальному вимірі, але й для визначення "точок зіткнення" демократії й авторитаризму, лояльності і протесту, ліберальних і націоналістичних доктрин.

Саме тепер, коли збройне протистояння на Сході України виявило безліч факторів нестабільності, пов'язаних із регіональною строкатістю і неправними діями еліт, з'явилася можливість проаналізувати історичні витоки ризиків і загроз, простежити вплив політики й культурно-історичного середовища на самопочуття людей і поведінкові реакції. Адже нинішня цивілізація — це своєрідне "велике село", де все взаємопов'язане і взаємозалежне. Кордони у цій системі виступають у ролі запобіжників поширення небезпечних явищ — тероризму, наркотрафіку, інфекцій тощо. І якщо

вони часто не в змозі задовільно виконувати свої бар'єрні функції, то причини цього слід шукати не лише у їхньому незадовільному облаштуванні, але й у допущених в минулому прорахунках політиків або й свідомому провокуванні конфліктів в інтересах певних політичних сил. Кордони — це майже завжди "шрами історії", які мають здатність нагадувати про себе, незважаючи на плин часу. Мінімізація пов'язаних з ними ризиків залежить від того, наскільки оптимальною для даних умов є обрана тією чи іншою державою стратегія розвитку, з одного боку, і стратегія безпеки, з іншого.

Оптимістичні очікування, пов'язані з розрахунками на зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних, справджується далеко не скрізь і не завжди. Радше мова має йти, зокрема, і у контексті українсько-російських відносин, про вироблення конкретною країною системи власних "культурних інтеграторів", здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової "філософії кордону" — з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми "десуверенізація" чи "постсуверенізація", підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходить усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання у баченні філософів має бути "не стільки картиною, скільки компасом"¹.

Для України, яка сформувалася як незалежна держава на основі інтегрування кількох виразно окреслених погранич з різними історичними долями, проблема рубіжності подвійно актуальна. Процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності у нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і неспівмірністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних орієнтацій. Наслідком стали, окрім загострення соціальної відчуженості, втрата територіальної цілісності внаслідок анексії Криму і збройні конфлікти на Сході країни на

¹ Кемеров В.Е. Ключи к современности — в сдвигах в методологии // Вопросы философии. — 2014. — № 2. — С. 7.

грунті сепаратизму. Однак, попри ці виклики й загрози, проблеми кордонів і погранич займають непропорційно мало уваги у вітчизняних наукових дискурсах. І якщо реалії практичної кордонної політики (демаркації, облаштування кордонів, митниць і т.п.) ще потрапляють час від часу у поле зору науковців, то теоретичні аспекти рубіжності практично не розробляються. Донбасу це стосується чи не найбільшою мірою, тому що цей "сконструйований" переважно з економічних і політичних міркувань регіон не падає під усталену схему дослідження історичних регіонів.

Крах теоретичної моделі "трьох світів" на фоні ускладнення міждержавних відносин, кризових явищ в економіках майже всіх держав, активізації правого екстремізму й міжнародного тероризму диктують необхідність пошуку нових пояснювальних моделей і відповідно — нової наукової мови. І хоч у світовій науці цей пошук ще далекий від свого завершення, очевидне одне: традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже "не спрацьовують". Центри й периферії в сучасному світі стрімко міняються місцями, інтеграційні процеси супроводяться не менш помітними відцентровими й диверсифікаційними. У соціогуманітарній сфері досліджень ці тенденції дістають свій прояв в активізації усіх різновидів компаративістики. Порівняння, зв'язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

1. Пограниччя як об'єкт дослідження

Традиційно пограниччя в Україні досліджуються за допомогою тернерівської моделі "фронтиру", із включенням степової зони у систему "Великого кордону Європи". В. Брехуненко представляє український степ як частину типологічно однорідної смуги Великого Кордону від Дністра до Волги та Яіка з власним етапом козакотворення¹. Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хибує на підживлення міфотворчості — маємо, за оцінкою С. Плохія, "міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке". Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: "тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії" (К. Браун)².

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення "цивілізації" з "варварством", у понятті "фронтір" залишиться те, що його понад століття тримає "на плаву" — концепт колонізаційного освоєння погранич. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну "оптику" дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації й абсолютизації тягlosti (континуїтету)³. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися у її власних темпоритах.

Розуміння того, що пограниччя — це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, і простір маніпуляцій, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворює

¹ Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 458–460.

² "Поверх кордону": концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. — 2011. — Ч. 18. — С. 65–66.

³ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. — 2012. — № 6. — С. 4–24.

ється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою прикордонності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, який сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, "розриви" соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії "своїх" часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна чи регіональна ідентичність не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму. Особлива небезпека створюється при цьому тим, що "чужими" у першу чергу оголошуються новоприбульці — мігранти, "гастарбайтери" і т.ін., а апелює цей різновид націоналізму до найменш розвинутих прошарків суспільства.

Особливість Донбасу полягає у тому, що до українського центру він завжди був прив'язаний значно меншою мірою, ніж до спочатку адміністративного, а потім і міждержавного північного кордону, а через нього — до Москви. На наш погляд, його історію й сьогодення варто розглядати через призму уведеної І. Валлерстайном категорії "напівпериферія". Напівпериферія у визначеннях соціологів — це найбільш динамічна ланка в системі центр-периферійних відносин, з доволі часто невизначеним статусом і підвищеними амбіціями місцевих еліт. Напівпериферія Донбасу була значною мірою штучною, створеною Кремлем на території мінімального впливу Києва для розв'язання власних як економічних, так і геополітичних завдань. Формуючи місцеву регіональну ідентичність за власними лекалами, Москва не лише створювала тут підвладний собі економічний простір за рахунок додаткових фінансових вливань, але й активно пропагувала ідею особності цієї території, в якій економічна спільність важить, мовляв, набагато більше, ніж, приміром, етноконфесійна. Населенню посилено прищеплювалася ідея про те, що висока економічна розвинутість Донбасу робить його не лише особливою ("Донбас порожняк не гонит"),

але й більш передовою у порівнянні з іншими, сформованою на особливих началах, спільнотою. Зрештою, саме Донбас перетворився на таку "напівпериферію", яка водночас підживлювалася московським центром і ним же маргіналізувалася. Поява сепаратистських настроїв тут мала бути лише справою часу.

Соціальний психолог і публіцист Олег Покальчук з притаманною йому іронічністю точно підмітив ще одну особливість внутрішньої структуризації українського Сходу — залежність суспільних настроїв від домінуючих у соціумі дискурсів — дискурс тут більшою мірою, ніж у інших регіонах, формує потрібне людині почуття співпричетності, віру у політичні й соціальні міфи своєї групи. "Радянська пропагандистська машина перетворила вугілля на містичну проблему, на частину шахтарської демонології... Вугілля як ресурс втілювало в собі енергетику, міфологію радянських часів, підземність і символізувало вміщений у нього потенціал, котрий постійно погрожував вирватись у вигляді полум'я". Будь-яка спроба регулювання, включно з адміністративно-територіальною реформою, за таких умов поглиблює поляризацію за принципом "свій — чужий". Отже, передбачав аналітик ще у 2007 році, колективний самозахист у різноманітних формах стане головним мотивом задля утримання місця у сформованій ієрархії. Результат легко спрогнозувати — вийде, як і раніше, "несправедливо, болісно і безглуздо"¹.

На фоні інших транскордонних соціумів сформована в Донбасі регіональна спільнота вирізняється, з одного боку, підвищеною вразливістю до визнання/невизнання власних заслуг, а з другого — відчуттям недостатньої захищеності від "примх долі". Багато хто обирає в такій ситуації стратегію виживання зі зниженою атрибуцією відповідальності. Дезадаптація значних груп населення здатна сприяти активізації тих, хто намагається використати цю ситуацію у своїх особистих, фактично асоціальних, цілях. Йдеться насамперед про криміналітет, наркоділків, торгівців "живим товаром", активність яких у пограничних ареалах зазвичай вища, ніж на решті території. Якщо на це накладаються кризові явища, пов'язані із

¹ Покальчук О. Як правильно сісти в куток. Не думая о медведе. — К., 2007. — С. 43–48.

неефективністю дій влади, зростає ризик руйнування зв'язків як по вертикалі (людина — суспільство — влада), так і по горизонталі (у міжособистісних відносинах). У таких умовах частішають прояви побутової, зокрема молодіжної, злочинності, девіантної поведінки, ксенофобії.

У баченні О. Довгополової простір пограниччя — це місце вічної втечі, пошуку шансів, відсутності відчуття ґрунту під ногами. У пограничній ідентифікації завжди є момент хворобливого й напруженого вибору — який з орієнтирів обрати. Далеко не завжди проблема "свого — чужого" розв'язується раціонально¹. Будь-яке зіткнення економічних інтересів, не кажучи вже про несумісність ідеологічних настанов, здатне перетворитися на локус антагонізму, створити гостро конфліктну ситуацію.

Для аналізу всього багатогранного спектру регіональних проблем фахівцями із львівського Інституту регіональних досліджень НАН України запропонована генетико-еволюційна парадигма, згідно якої кожне явище, процес чи подія розглядаються у сув'язі минулого, сучасного й майбутнього. У конкретному соціальному аналізі вітчизняних реалій йдеться про необхідність враховувати:

- різні рівні економічного й соціального розвитку українських регіонів у минулому;
- розрив між ними на певних етапах історичного розвитку економічних, технологічних, соціально-культурних зв'язків;
- переважання у їхній діяльності не ендогенних, а екзогенних відносин, тобто спрямованих не в середину національної території, а назовні. В СРСР така стратегія відповідала доктрині єдиного господарського простору. "Всі ці особливості регіонально-історичного розриву успадкувала Українська держава, взявши на себе додаткові клопоти стосовно консолідації національної території"².

У цьому контексті фахівці-економісти особливо великого значення надають принципам економічного обґрунтування регіональ-

¹ Довгополова О. Национальная идентичность в гендерной перспективе (опыт формирования украинского национального проекта в 1990-е г.) // Перекрестки (Минск). — 2009. — № 1–2. — С. 265–277.

² Регіональна політика та механізми її реалізації. — К., 2003. — С. 14–30.

ної політики, які виходять із засад органічного розвитку людини й довкілля. Екогомологія відштовхується від концепцій сталого розвитку, але більшою мірою сфокусована на дослідженні людського й соціального потенціалу у системі регуляторів інтересів і потреб людини у конкретному регіональному середовищі. Сталість, стабільність і збалансованість розглядаються як запорука ефективного функціонування територіальної системи із заданими параметрами упродовж тривалого проміжку часу. Апеляція до культури при цьому слугує гарантією того, що поза полем зору науковців не залишаться етнічні, регіональні, локальні особливості територій.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, "приглушення" тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування "жахливих спогадів" у свідомість наступних поколінь.

Проблеми ціннісних розмежувань, які постійно педалюються в Україні, зазвичай представляються як незбіг ідентичностей, зо-

крема української і російської. Утім, як вважає Я. Грицак, проблема тут в іншому — в різних регіонах територіальну ідентичність визначають різним набором ознак. Насправді лінія розмежувань всередині українського суспільства пролягла не між українською й російською ідентичностями, а між різними тлумаченнями української ідентичності різними суспільними шарами¹.

Тим більш цікаво простежити формування стереотипів в українсько-російських відносинах. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію і полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до "російськості" не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання якого забезпечувало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова упродовж усього ХІХ ст. сприймалася як еталон культурності, а українська — як ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть "пасторального" вигляду — "природна простота малоросійського життя" могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М. Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли ХХ століття привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні "хохли" у російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії, які тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Зрозуміло, що застосування в конкретному соціальному аналізі цих та інших новітніх теоретико-методологічних підходів може бути плідним лише у тому разі, якщо проблема погранич буде введена у більш широкий контекст ставлення до інакшості й самоусвідомлення на цій основі. Територія здатна відігравати не лише роль національного інтегратора; такою ж мірою їй притаманна негативно-обмежувальна функція відділення "своїх" від "чужих". У цьому розумінні кордон є не лише лінія політичного чи адміністративного розмежування, але й виразний символ-код. Будь-яке переміщення кордону (і навіть непряма його загроза) можуть сприйматися як

¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. — К., 2011. — С. 171–186.

регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету, спричиняти психологічні травми.

До сказаного варто додати, що сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності девальвовані. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. "Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню"¹.

На думку професора Ілінойського університету (США) Г. Кисельова, людство переживає один з моментів, коли культура відступає перед новітнім варварством. "Світ людини стагнує, втрачаючи свою основну характеристику — орієнтацію на моральний закон, коли, зокрема, різні сили в ареалах, що відрізняються за рівнем розвитку, мають власне уявлення про духовні цінності і фактично відмовляються від діалогу". У такому разі буття "розріджене", люди живуть "поза свідомістю", паразитуючи на здобутках минулих поколінь або "знесмислюючи" їх. Події рухаються по колу, і черговий виток здатен привести до повернення власного минулого, не пережитого і з не розв'язаними проблемами. Досвід не осмислюється, історія немовби "зависає"².

Збройний конфлікт в Україні, до якого привернута увага всього світу, розвивається саме за цим алгоритмом. Моральний закон перестав діяти на Сході країни, коли сепаратисти в обстоюванні власних цінностей перейшли межі людяності. Сталося те, про що у свій час попереджав М. Бердяєв: "квасісвідомість" має справді страшну схильність до саморуйнування³. Руйнівні ілюзії співіснують з утопічними мареннями.

¹ Манойло А.В. Урегулирование и разрешение международных конфликтов // Мир и политика (Москва). — 2013. — № 10. — С. 132.

² Киселев Г.С. История как бытие // Вопросы философии. — 2014. — № 4. — С. 11.

³ Бердяев Н.Л. Философия неравенства. Письма моим недругам по социальной философии. — Париж, 1970. — С. 34.

У перші роки незалежності для характеристики українського соціуму часто застосовувався запропонований А. Лейпхартом концепт "багатоскладовості", утілений у формулі *plural society*. Ішлося, отже, про плюралізм, який зумовлювався "сегментарними відмінностями". Зовні вони могли пов'язуватися з різними чинниками — мовними, регіональними, релігійними, але по суті йшлося, як точно зауважив Лейпхарт, про формування груп інтересів, партій, засобів комунікації "по лініях, які повторюють контури кордонів, що існують всередині суспільства"¹.

Термін "плюралізм" у даному разі мало що прояснював, і тому до таких суспільств частіше почали застосовувати визначення "розділене суспільство", "фрагментоване суспільство". Нині вже очевидно, що під обидва ці визначення легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів "лініями розколу" чи "лініями розмежування", українське суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене з виразними лініями протистоянь, аж до збройних.

Несподівано для себе Україна потрапила у коло тих країн, які змушені відчувати важливість проблеми кордонів на власному гіркому досвіді. Не приділяючи належну увагу практичному облаштуванню кордонів і не маючи, по суті, власного кордознавства, наша країна опинилася у вкрай скрутному становищі, коли Російська Федерація поставила під удар її територіальну цілісність. Практична відсутність української кордонної інфраструктури дала змогу російській владі анексувати Крим і зумовила неймовірну складність проведення антитерористичної операції на Сході України. Але навіть після усвідомлення багатоаспектності й ризикованості проблеми кордонів Україна не доклала належних зусиль для створення власної "кордонної аналітики".

Як нам уявляється, прийнятну основу для такої аналітики здатен створити концепт лімінальності (від *limen* — поріг), зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що знаходяться "на порозі" непередбачуваних змін. Лімінальність у її просторовому

¹ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. — М., 1997. — С. 38.

вимірі — це і є перебування у просторі "між" певними полюсами тяжіння з притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

Наблизитися до усвідомлення причин хронічної макроекономічної незбалансованості на вітчизняних теренах здатна допомогти теорія соціокультурної рубіжності й біполярності українського соціуму, зокрема у тому її варіанті, що його активно пропагує вітчизняний теоретик геополітики Володимир Дергачов. Український етнос сформувався на потрійному порубіжжі — ліса й степу, католицького Заходу й православного Сходу, слов'янської й ісламської цивілізацій. Соціокультурна рубіжність проявляється у різних етноконфесійних традиціях на Заході і Сході України, у протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст. Відмінними виявилися історично сформовані традиції міського й сільського самоврядування, кланові пріоритети місцевих еліт. Внаслідок цього стала неможливою консолідація соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій — західноєвропейської чи проросійської.

Поняття "третя Руйна", "контрреформація", застосовувані В. Дергачовим, засвідчують, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду і перехід її на становище нової світової периферії¹. Можливо, це надто жорсткий присуд, але навряд чи можливо заперечити висновок автора про "троянські" завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму. Якоюсь мірою всі вони є наслідком неоднорідності й сегментованості вітчизняного соціокультурного простору — з постій-

¹ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). — Одесса, 2003.

ним наростанням кричущого багатства й вражаючої бідності "на полюсах", різноспрямованістю політичних орієнтацій регіональних еліт, кризовим станом політичної культури, соціальним цинізмом тощо. За таких умов однаково небезпечними є і загальна атмосфера соціальної апатії, і наростання агресивності у протестних настроях. Загальновизнано, що остання активізується в міру наближення до кордонів.

Конфлікти в символічному просторі теж мають жорстку "кордонну" прив'язку. За В. Кравченком, кордони уявленої України ніколи не були сталими. Зони формування гібридних, змішаних ідентичностей окреслювалися не так за допомогою адміністративних меж, як за допомогою символів, насамперед тих, які були присутні в історичних наративах. Залежно від кон'юнктури, останні могли демаркувати чи делімітувати історичний простір, а могли й розмивати вже наявні кордони нації. "М'які" та "жорсткі" кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями. "В цьому випадку територія — реальна чи уявна — перетворювалася на поле конкуренції різних національних дискурсів"¹.

Дослідник погранич не може обійти увагою складну проблему укорінення в суспільній свідомості архетипів — "емоційно-динамічних моделей", символічних образів, які формуються в ході процесів соціалізації особи і, як правило, нею не усвідомлюються. За І. Кресіною, "архетипи закарбовані у пам'яті людини острівцями "закодованої" інформації, а в психіці — емоційно забарвленими переживаннями, залишками енергетичного етнокультурного піднесення (збудження). Акумуляовані у такий спосіб, вони стають феноменом етнічної та національної пам'яті, міфології, сигніфікаторами культурної самобутності етносу чи нації". До певного часу архетипи існують і в індивідуальному, і в колективному несвідомому у латентному і притлумленому стані. Проте вони здатні до "розконсервації" і розрядки психічної енергії, можуть ставати важливими, а то й визначальними чинниками свідомості й поведінкових реакцій, розширюючи простір ідеологічної міфотворчості. У момент

¹ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. — К., 2011. — С. 13.

"затребування" міф "виходить з підпілля" оновленим, пристосованим до ролі "тлумача" поточних подій та суспільних аспірацій. Так можуть підживлюватися масові неврози та психози, безумства та інші феномени, що проявляються у конфліктних ситуаціях¹.

Ідентитети на пограниччі — особливий, багато в чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина в ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів — міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали "іззовні" вона пропускає через власний фільтр, перекодуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується у такий "життєвий світ", він не відчуває дискомфорту і не прагне змін. Але не виключений і "ефект маргінальності", коли людина опиняється в ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптативний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

Загалом можна констатувати: за умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Кримінальна субкультура справляє виразний вплив на молодь, що не знаходить застосування своїм силам і вже тому спокушається "легкими" способами збагачення. Культ грубої сили і грошей підживлює екстремістські настрої, стимулює девіантні поведінкові реакції. Як правило, у таких регіонах значну суспільну підтримку здобувають радикали — як правого, так і лівого толку.

Спробуємо під таким кутом зору розглянути феномен Донбасу. Цей регіон — типове стикове пограниччя, де система міжгрупових і міжособистісних відносин здавна формувалася у контексті перхідності, гетероглосії, взаємодії/зіткнення культурних традицій. Тут не було чітких демаркаційних ліній між окремими зонами впливу, але дихотомія "свій/чужий" явно чи неявно була присутня у суспільній свідомості.

¹ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. — К., 1998. — С. 171, 224, 237.

Від зіткнення в далекому минулому з кочівницьким світом на генетичному рівні закарбувалося відчуття небезпеки від зустрічі з "чужим" і інстинктивне бажання або відмежуватися від нього, або "помірятися силою". Принципи поступливості, терпимості, толерантності сприймалися здебільшого як "здача позицій", "зрада ідеалам". На такому ґрунті виник багато в чому особливий тип суспільства зі своєрідними уявленнями про справедливість, престиж, патріотизм. У ситуації постійного (хоч далеко не завжди чітко усвідомлюваного) ідентифікаційного вибору людина, як правило, віддавала перевагу силі і таким уявленням про свободу, які доволі часто виходили за межі права й моралі. Якщо ж індивід опинявся у ситуації інституалізованої владою чи якоюсь іншою соціальною інституцією дискримінації, стереотипи ворожості ставали його "другим я", передаючись з покоління в покоління.

Зрозуміло, що у субкультурах пограниччя зовсім не обов'язково домінують негативні конотації. Прищеплювана радянською владою масовій свідомості на Донбасі знаково-символічна система базувалася на ідеях героїзації шахтарської праці і була життєствердною у своїй основі. Але ті ознаки імітаційної ілюзорності, які вона містила, ставали дедалі більш очевидними в міру розхитування символічного ціннісного каркасу, ґрунтованого на героїзації "володаря надр". А конфліктність, органічно закладена у структуру "добувного" регіону, виходила на поверхню в міру того, як ресурси вичерпувалися, а рівень життя знижувався.

2. Донбас як стикове пограниччя

Розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто. Типології й класифікаційні параметри в регіоналістиці базуються на виділенні історично сформованих регіонів, які в ході еволюції перетворилися у соціокультурні спільноти. Але ж Донбас не є історичним регіоном, територіально він сформувався з частин Слобожанщини, Запорожжя, земель Війська Донського. За оцінкою визначного знавця економічної географії В. Кубійовича, Донбас виник на економічному фундаменті — як "основна паливна база і найважливіший промисловий район України й усїєї Східної Європи"¹. Авторство назви "Донецький басейн" пов'язують з іменем харків'янина Євграфа Ковалевського — гірничого інженера, що виконав на початку XIX ст. перше стратиграфічне й геологічне дослідження регіону. Історична доля цього ареалу складалася непросто: тут стикалися різні інтереси, крутилися великі гроші, які порівняно легко примножувалися. Природно, що сюди прибувало чимало авантюристів з кримінальними нахилами, зі своєю "обслугою". Коли промислова база регіону була вже в основному сформована, почалися випробування революціями й війнами, які, природно, не давали ані стабільності, ані спокою.

Великий прошарок знедолених і мігрантів зумовлював переважаючий вплив лівих течій російського походження — соціалістично-революціонерів, анархістів, соціал-демократів (у меншовицькій та більшовицькій версіях). З більшовицьким центром у Петрограді останні були, однак, у відносинах "притягання — відштовхування", які стали особливо напруженими після того, як Центральна Рада пред'явила претензії на увесь український простір, у тому числі й на промисловий Донбас. На якомусь етапі місцевим більшовикам довелося визначатися, і після певних хитань вони все ж взяли участь в акті проголошення утворення УСРР (ініціювавши, однак, прийняття окремої резолюції "Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів"). Про перебіг наступних подій йтиметься далі,

¹ Енциклопедія українознавства. Т. 2. Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — С. 563.

а тут наголосимо лише на складностях у відносинах між Раднаркомом і ефемерною владою УСРР щодо приналежності Донбасу. Зрештою його все ж розділив кордон між РСФРР та УСРР, і цей стан зберігається донині: більша частина Донбасу належить Україні, менша (у межах колишньої Облaсті Війська Донського) — Російській Федерації.

Оскільки в Донбасі, як вважає В. Рафеєнко, містоутворюючим був не національно-культурний чинник, а економічний (з підприємством як центром спільноти), людина як особистість тут ніколи нікого особливо не цікавила. Головним і визначальним чинником була її професійна і ділова придатність. "Регіон мав існувати тільки в тих скріпленнях, які і надалі дозволяли в людині бачити не стільки людину, скільки придатак до виробництва. Інструмент, а не особистість. Функція, а не жива душа"¹.

Як значною мірою штучне утворення із закладеним у його фундамент неабияким конфліктогенним потенціалом Донбас був приречений на постійні "з'ясування відносин", тертя, прояви сепаратизму. Гостра невідповідність між його високою питомою вагою у промисловому комплексі СРСР та браком уваги центру до міської інфраструктури зумовила неймовірну скупченість на порівняно невеликій території заводів, шахт, комунікацій, внаслідок чого міста плавно "перетікали" одне в одне. Промислові викиди, терикони ускладнили економічну ситуацію настільки, що людям стало буквально нічим дихати. Але у міцно прив'язаній до створення потужного військово-промислового комплексу економіці краю мобілізаційні завдання важили набагато більше, ніж елементарні життєві потреби людей.

Притаманний компартійній системі "індустріальний фетишизм" диктував логіку не просто прискореної, але форсованої індустріалізації, об'єктивних умов для якої не існувало. Довелося запровадити систему централізованого розподілу, включно з картковою системою. Соціальна ієрархія в містах вибудовувалася за принципом доступу до системи матеріальних благ, що одночасно стимулювало

¹ Свентах А. "Феодално-промисловий ідіотизм як філософія влади" // День. — 2014. — 3–4 жовтня.

як гострий товарний дефіцит, так і корупцію. Неприродний симбіоз плану й ринку формував викривлену, утриманську психологію — людина звикала до цілковитого одержавлення власного життєвого простору, "давальницької системи", загальної зрівнялівки. Конформізм, захочуваний згори, ставав домінантою свідомості і регулятором поведінки.

Такі умонастрої радянську верхівку цілком влаштовували — система постачання стала досить ефективним інструментом забезпечення лояльності населення до влади. Головним ідеологічним постулатом, який визначав напрям урбанізаційної політики, була "перебудова побуту"; відтак і синонімом "будівництва соціалістичних міст" стало "культурно-побутове будівництво". Нові міста часто називалися "робітничими селищами" і довго лишалися ними, насамперед за край примітивною інфраструктурою. Більш-менш пристойний вигляд мали лише робітничі клуби. Система впливу на особистість через клубну систему, школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала потужний ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, русифікації, переідентифікації на основі нових моральних цінностей.

І все ж варто відверто визнати, що радянській владі таки вдалося створити у Донбасі потужне експериментальне поле, на якому випробовувалися найсміливіші модернізаційні проекти й зразки "соціальної інженерії". Створений нею штучний "ореол слави" навколо праці металургів і шахтарів разом із системою нагород, розподілу житла та предметів першої необхідності за "трудохими показниками" створив-таки атмосферу патріотичного пафосу, в якій робітник почувався вершителем не лише власної долі, але й долі країни. Лояльність до влади й налаштованість на рекорди тут була вищою, ніж у цілому по країні.

Як констатує луганський соціолог І. Кононов, у Донбасі від початку його формування головним елементом етнічної структури є велике ядрне утворення — українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ в культурі регіону, зламу ендегенного порогу між цими етнічними групами. А проте "етнічна структура Донбасу не

має ієрархічного характеру і не є головним стрижнем соціальної структури регіону". Таким стрижнем, на відміну від Галичини, тут завжди були соціально-економічні ієрархії¹.

Процеси формування своєрідної донбаської регіональної ідентичності з яскраво вираженим світоглядним складником, полемічним щодо української державності, уважно проаналізовані соціологами й філософами, зокрема В. Коржовим, М. Степиком. Її фундаментом стало утвердження олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. За М. Степиком, який ще у 2011 р. побачив реальну загрозу регіонального сепаратизму і навіть громадянського анархізму, жителі Донбасу, як і Криму, вважають себе за характером, звичаями і традиціями ближчими до росіян, ніж до своїх співвітчизників у західних областях країни.

Рецепти боротьби проти сепаратизму у баченні Степика, на перший погляд, доволі прості: забезпечення пропорційного представництва регіональних еліт на загальнодержавному рівні та їх ротация, якомога менше втручання столиці в елітарні процеси на рівні регіонів, забезпечення прав та інтересів регіонів, гармонійне сполучення вертикальних зв'язків (Київ — регіони) з горизонтальними (між регіонами), взаємопроникнення культур і традицій, властивих тим чи іншим регіонам, поширення регіональної інформації горизонтальним методом і, зрештою, перегляд бюджетної політики. Однак уже у 2011 році, коли писалися ці рядки, соціолог виразно бачив і регіонально-економічні асиметрії, і відсутність належної кооперації між областями, і перешкоди на шляху формування територіальних корпоративних інтересів. За таких умов "регіональна самосвідомість легко потрапляє під узурпацію регіональної бізнес-еліти, що призводить до поширення на локальному рівні "олігархічної" політико-економічної моделі та "регіональних" ідентичностей на кшталт донецької"².

¹ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 17.

² Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. — К., 2011. — С. 199–202.

3. Витоки проблем

Донбас — регіон, у якому багато що починалося з "нуля". "Дике поле", спустошене й знелюднене постійними татарсько-турецькими нападами, стало ареною зустрічі переселенців з Московії (перша їхня хвиля стимулювалася відповідними заходами російського уряду, спрямованими на охорону кордонів) та з охопленої соціальними протестами України (колонізація з цього боку була стихійною). Спільно будували сторожові застави, добували сіль. З добування кам'яної солі почався у другій половині XVII ст. процес освоєння природних багатств краю. У 1676 р. на соляних озерах виникло перше місто Донбасу — Соляне (Слов'янськ). Солеварами у 1702 р. було засноване і друге місто — Бахмут. З 1715 р. запрацювали солеварні заводи — Бахмутський і Торський.

Промислові запаси кам'яного вугілля в районі ріки Біленької (притока Лугані) виявили місцеві козаки; вони ж навчилися використовувати вугілля у побуті. Покладами зацікавилися ландрат Микита Верейський та комендант Бахмутської фортеці Семен Чирков. В кінці 1721 р. вони направили зразки кам'яного вугілля і руди у Санкт-Петербург. Направлена на місце експедиція Г. Капустіна засвідчила придатність місцевого вугілля для виплавки чавуну. Однак до кінця століття розміри його видобування були незначні. Тільки заснування Лисичанського заводу у 1795 р. зрушило справу з мертвої точки.

Історія із заснуванням Лисичанська обросла міфами, один з яких, на жаль, потрапив і у наукові видання. Йдеться про 1710 рік, з яким часто пов'язують утворення міста. Усталена в довідковій літературі радянського часу, ця дата не має підтвердження у жодному з достовірних джерел, доступних історикам. Введена свого часу в обіг московським журналістом Г. Марягіним (Исследование недр Донбасса. — М., 1951) без посилання на будь-яке джерело, вона некритично була сприйнята іншими авторами, потрапила в енциклопедії і довідкові видання, і, зрозуміло, стала підставою для відзначення ювілеїв міста. До уявного 250-річчя Лисичанська було

приурочено видання книги М. Лопатіна, в якій автор не зупинився перед відвертими фальсифікаціями історичних фактів. Очевидно, на основі традиції датою заснування Лисичанська названо 1710 рік і у затвердженому Кабінетом міністрів України Списку історичних населених місць.

Не можна не погодитися з аргументами ряду істориків Донбасу, які ставлять цю дату під сумнів. Лисичанськ як великий промисловий центр Донбасу, як перше шахтарське поселення і перший осередок промислової розробки кам'яного вугілля, веде свій родовід від відомого указу Катерини II від 14 листопада 1795 р. Саме ця дата і має, на наш погляд, вважатися датою заснування міста Лисичанська. Утім, як це не дивно, у новітньому учбовому посібнику "История Луганского края" на різних сторінках фігурують обидві дати¹.

1795 рік — це також початкова дата історії Луганська — саме тоді під керівництвом шотландського інженера Карла Гаскойна почав створюватися Луганський чавуноливарний завод. Сюди завезли кваліфікованих робітників та майстрів з Липецька й Петрозаводська, щойно викуплених кріпаків з Тамбовщини та Курщини, до кінця століття сюди партіями завозилися польські військовослужбовці — усього 371 чол.²

Здобутки цивілізації, однак, надто важко пробивали собі дорогу в краї, позбавленому міст, впорядкованих шляхів, культурних осередків, освітніх закладів. Обмаль працездатної людності змушувала російську владу освоювати по суті "нічийні" землі шляхом залучення переселенців звідусіль — етнічна строкатість краю справді не мала прецедентів деінде. Але завезені з далеких і близьких країв колоністи погано адаптувалися до умов необжитих територій і, як правило, довго на одному місці не затримувалися. Експеримент з утворенням на землях Запорожжя й Слобожанщини т.зв. Нової Сербії та Слов'яносербії виявився короткочасним і в загальному підсумку невдалим. По суті аж до кінця XVIII ст. величезна терито-

¹ История Луганского края. — Луганск, 2003. — С. 254, 392.

² Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). — Луганськ, 2000. — С. 113.

рія сучасного Донбасу була типовим "фронтиром", місцем "зустрічі", далеко не завжди мирної, різних ментальностей, життєвих стилів, поведінкових стереотипів.

Ситуація змінилася, коли в регіоні почалося залізничне будівництво. Упродовж 1866–1870 рр. залізничне сполучення з'єднало Харків з Таганрогом, а у 1884 р. Катерининська залізниця поєднала зону вугледобутку із залізрудним Криворізьким районом. Попит на вугілля різко зріс, а можливості налагодження металургійного виробництва на базі достатньої кількості руди й вугілля заохотили іноземних інвесторів. Невдовзі Донбас був в усіх напрямках перерізаний залізничними магістралями. Товариство Південно-Східних залізниць, утворене 1892 р., зв'язало Донбас із Нижнім Поволжям, лінії Балашов-Харків (1895) і Балашов-Пенза (1896) забезпечили вихід у Середнє Поволжя. У 1902 р. магістраль Київ-Ковель завершила процес виходу мереж Донбасу на Правобережжя і далі — у напрямі Польщі, Кавказу, Персії.

Промисловий переворот на теренах Донбасу тривав упродовж століття і завершився, коли примусову працю залежних селян замінила праця вільнонайманих робітників. Прискорена урбанізація Донбасу зумовила виразну асиметрію його етнодемографічної структури. За підрахунками І. Кононова, зробленими на підставі даних перепису 1897 р., українці становили 62,5% мешканців Донбасу, росіяни — 24,2%, греки — 4,2%, німці — 3%, євреї — 2%, татари — 1,4%. Дещо інші пропорції склалися в гірничозаводській промисловості Донбасу — тут росіяни становили 74% робітників, українці — 22,3%. Загальною закономірністю було не надто велике бажання українців, переважно селян, поповнювати кадри промислових монстрів; доволі часто вони віддавали перевагу виїзду у віддалені регіони країни перед влаштуванням на роботу на розташованих поруч підприємствах¹.

У баченні Т. Шульги величезний приплив переселенців в Україну з Росії й Білорусі, де перенаселення стало проблемою значно раніше, ніж в Україні, створив феномен переважання російськомовного населення промислових міст і містечок Донбасу. Селян-

¹ Там само. — С. 117–119.

ське населення Сходу України, яке з самого початку формувалося на поліетнічній основі, хоч і з перевагою українців, поступово втягувалося в життя промислових районів і частково русифікувалося. Різниця між історично хліборобськими й індустріальними регіонами, яка частково згладжувалася колонізаційними процесами XVIII і перших трьох чвертей XIX ст., знов стала більш рельєфною¹.

Непростими у цьому контексті виявилися як мовні проблеми, так і проблеми українсько-російських відносин. Російська імперія, нагадує І. Дзюба, завжди мала специфічні "секрети" проти України, сформульовані ще на початку XVIII ст. князем Б. Куракіним: "К содержанию того народа малороссийского надобно некоторые пункты секретов иметь и всегда того смотреть"². "Секрети" були прозорі й зрозумілі: українці мали стати об'єктом асиміляції скрізь, а особливо — у регіонах погранич.

Одним із таких "секретів Полішинеля" була послідовна лінія на централізацію й бюрократизацію адміністративно-територіального устрою. Козацькі полки були ліквідовані, як тільки стали непотрібними для військових цілей, не задовольнила владу і багато у чому невідконтрольна їй військова організація сербських мігрантів. 1764 р. шляхом об'єднання Нової Сербії та Новослобідського полку було утворено Новоросійську губернію, до якої невдовзі приєднали Слов'яносербію й Бахмутський козацький полк та 15 сотень Миргородського й Полтавського полків. Такий складний "коктейль" започаткував лінію на перешкоджання будь-яким спробам виділення українських територій у окремих національно-територіальний комплекс, якого царський уряд дотримувався неухильно. Указом від 14 лютого 1775 р. було утворено Азовську губернію. Спочатку до її складу входили дві провінції — Азовська та Бахмутська (з Слов'яносербією). Наприкінці 1775 р. до Азовської губернії було передано ще Торський повіт та містечка Нові та Старі Водолаги, що відійшли від Слобідсько-Української губернії.

¹ Шульга Т.С. Територіальний чинник в історії України доби незалежності: теорія та практика // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). — К., 2012. — С. 234–235.

² Украина — Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений. — К., 2001. — С. 307.

У 1778 р. Азовська губернія ділилася вже на 9 повітів — Катеринославський, Олександрівський, Павловський (з 1780 — Павлоградський), Марієнпольський (Маріупольський), Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський (Костянтиноградський) і Царичанський. Своє автономне управління мала в її складі Земля Війська Донського. У такому складі (з деякими змінами) Азовська губернія проіснувала до 1783 р.¹

Територіальні зрушення кінця XVIII ст. змінили геополітичну ситуацію і на північному узбережжі Чорного моря. О.Стегній та М. Чурилов мають рацію, коли пишуть, що завоювання причорноморських територій Росією революціонізувало політичну та історичну географію України і ґрунтовно змінило відносини України зі Сходом, які до того були однією з детермінант українського буття. Геополітичні зрушення створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, у свою чергу, створили нову українську територію. Межі українського розселення, що сформувалися історично, значно розширилися; територія нового освоєння істотно відрізнялася "від усіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили в минулому"².

Втім, територіальні та демографічні зміни ніяк не позначилися на політичному статусі України. Для світу вона, як і раніше, не існувала. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами і українцями, повністю асимілювати останніх відбивали не тільки пропагована урядовими колами Росії теорія єдності "трьох гілок російського народу", але й закріплення за новоприєднаними землями назв "Юго-Западный край" та "Новороссия". Українська культура, яка не мала у цих регіонах належної інтелектуальної бази, існувала в умовах постійного тиску ідеологічної й естетичної цензури й русифікаторської нівеляції і, природно, поступалася впливом на сході — російській, а на заході — польській.

¹ Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775–1783). — Александровск, 1910; Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 190–191.

² Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998. — С. 29.

Складне переплетення процесів прискореної урбанізації Донбасу та його культурної маргіналізації — явище, яке по суті не має аналогів у світовій історії і заслуговує на поглиблені дослідження саме в ключі сумісності асиміляційної політики центру зі зведенням соціальних і культурних бар'єрів. Засновані 1795 р. Луганський завод та Лисичанський рудник І. Кононов назвав "першими островами індустріального суспільства" на українській землі¹. Але він же відзначив їхній парадоксальний характер — новітня техніка поєднувалася з архаїчними суспільними відносинами. Виробництво здійснювалося по суті в режимі військової дисципліни і трималося на примусовій праці. Інфраструктура не встигала за розмахом промислового будівництва. Працюючи по 12 годин на добу, люди змушені були решту часу тулитися в бараках та землянках. Три великі рудники — Щербинівський, Нелепівський та Північно-Микитівський, на яких працювали 15 тис. робітників, обслуговував лише один "роз'їзний" лікар. Людей косили сухоти, професійні захворювання. Смертність дітей досягала 55%. Не дивно, що регіон вирізнявся високими протестними настроями.

Переважно немісцеві робітники, що жили в умовах неймовірної тісноти, часто у нелюдських умовах бараків, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади і власності, виявляючи схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, вчорашні селяни опинялися на становищі маргіналів, в системі цінностей яких превалювали культ грубої сили і сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денаціоналізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина і не набуваючи навичок міського жителя. Симбіоз залишкової патріархальності і радикальних, зрівняльних настроїв створював вибухову суміш, яку спритно використовували у своїх інтересах як ліворадикали різних мастей, так і праві консерватори — чорносотенці.

І все ж структурні закономірності, фундамент яких був закладений у кінці XIX ст., продовжували діяти. Регіон поступово перетворювався на провідний центр індустрії імперії. За 40 порефор-

¹ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. — С. 113.

мених років обсяг вуглевидобутку тут збільшився у 112 разів. З 17 металургійних та машинобудівних заводів Півдня Росії 12 діяли у Донбасі. У 1900 р. Донбас давав майже 70% усього вугілля імперії. Кількість робітників, зайнятих у вугільній галузі, зростає з 32 тис. у 1885 р. до 168 тис. у 1913. Галузь контролювали близько 20 спільних акціонерних товариств, переважно з французьким та бельгійським капіталом.

Бурхливо розвивалася в регіоні й металургія, насамперед завдяки гарантіям і пільгам. Англійський капітал і англійські робітники попервах домінували на новоствореному британським підприємцем Джоном Юзом металургійному підприємстві, що поклав початок Донецьку. Це сталося 1869 р., коли, уклавши з царським урядом "Договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобного та рейкового виробництва", Юз безоплатно дістав землі уздовж лінії Харківсько-Азовської залізниці й позику у 500 тис. руб. на прокладання рейкового шляху до майбутнього заводу. І хоч він зривав усі обумовлені у договорі строки, уже в 1876 р., з пуском другої доменної печі, Юзівський завод вийшов на перше місце в країні за виробництвом металу. Новоросійське товариство, орендуючи, а згодом скупивши у поміщиків понад 20 тис. десятин землі, стало найбільшим у Бахмутському повіті землевласником. А в селищі Юзівка, яке у 1870 р. мало 164 мешканці, за переписом 1897 р. значилося уже 28076 жителів. Юз намагався облаштувати його за традиційними англійськими канонами — 19 паралельних вулиць-ліній, що перетиналися провулками, були вимощені камінням, освітлювалися електричними й газовими ліхтарями. Центр міста на початку ХХ ст. прикрасили парк, літній театр, ставок, кількість мешканців сягнула 70 тис. Утім, порушивши у 1896 р. перед владою питання про надання поселенню міського статусу, Бахмутська повітова управа констатувала, що ніяких органів самоврядування у поселенні немає, і статус його неясний. "Юзівка не є ані містом, ані посадом, ані містечком", — зазначалося у поданні¹.

¹ Донецк. Историко-краеведческий очерк. — Изд. 2-е. — Донецк, 1981. — С. 38–44.

Утім, наявність таких, невизначених за статусом, але з потужним економічним потенціалом поселень визначала нове обличчя Південної України. Німецькому досліднику Райдеру Лінднеру саме на прикладі постаті Дж. Юза та Юзівки вдалося показати, як у контексті модернізації й індустріалізації виникла нова система соціальної комунікації, що у підсумку для Російської імперії виявилася фатальною. Стабілізаційні й дестабілізаційні процеси відбувалися паралельно, до певного часу врівноважуючи одні одних. Промислове освоєння нових регіонів означало значний крок уперед у трансформації патріархальних основ життя. Але масова міграція супроводилася настільки гострими соціальними й етнічними конфліктами, що в перспективі революційний вибух ставав невідворотним¹.

Поступово іноземний капітал у Донбасі заміщувався російським, змінювався й кадровий склад інженерно-технічного персоналу. На Юзівському заводі у 1914 р. на 32 іноземних спеціалісти припадало вже 858 російських. Однак, і російським капіталістам, як і іноземним, було не вигідно вкладати кошти у міську інфраструктуру, і тому Юзівка, не кажучи вже про інші нововиниклі осередки індустріалізації, офіційного статусу міста аж до падіння імперії так і не здобула. І за суто зовнішніми прикметами, і за станом культури вона не піднялася вище рівня занедбаного робітничого селища.

Не дивно, що у зв'язку з надто запізним наданням міського статусу більшості поселень Донбасу проблеми міського літочислення постійно зринають в системі "ідеологічного пропагандизму" (термін Н. Яковенко). Саме навколо "відправних дат" кипить напруга пристрастей, а дискусії щодо "віку" міст не вщухають роками і неймовірно активізуються при наближенні дат, які можна видати за ювілейні.

Мало не щодня Інститут історії України НАН України одержує листи від місцевих краєзнавців, різних науково-просвітницьких закладів і державних установ з проханням санкціонувати внесення уточнень у Список історичних населених місць — переважно убік "задавлення" історії міста. Уже близько п'яти років, зокрема, Інсти-

¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні. 1860–1914 рр. Індустріалізація і соціально комунікація на Півдні Російської імперії. — К.-Донецьк, 2008.

тут листується з наполегливими місцевими істориками, краєзнавцями і різними державними інституціями щодо дати заснування Донецька. Позиція Інституту однозначна: для перегляду усталеної дати — 1869 рік, зафіксованої у Списку історичних населених місць України, достатніх підстав немає. Однак місцеві краєзнавці постійно апелюють до державних інституцій з пропозиціями щодо альтернативних дат — 1690 і 1779 роки. Перша обґрунтовується наявністю (документально не доведеною) козацьких зимівників на території сучасного міста. Її підтримав кілька років тому Центр пам'ятокознавства НАН України. Друга дата прив'язана до письмової згадки у "Матеріалах для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії" (1880 р.) населеного пункту Александровка, територія якого нині є північно-східною частиною Київського району Донецька¹. На цій даті наполягала після проведення відповідних дискусій експертна комісія Донецького університету.

Варто придивитися пильніше до аргументації прибічників "задавнення" історії Донецька; на наш погляд, вона може слугувати зразком нерозуміння самої суті міської традиції. Перша пропонувана дата — 1690 рік — теж згадується у "Матеріалах для історико-статистичного описання Екатеринославской єпархии"², але у контексті, який не дає підстав для висновку про започаткування постійного поселення. Йдеться про зимівник і хутір на території майбутньої слободи Ясинуватої, в яких "сидело несколько отшельников, абшитованных запорожцев, занимавшихся пчеловодством, скотоводством и рыбальчеством". Навіть якщо ці кілька "отшельников" заснували поселення, воно, найімовірніше, зникло, оскільки з перенесенням у 1713 р. російсько-турецького кордону згадана територія опинилася у складі Кримського ханства. Отже, висновок про 1690 рік як рік заснування Донецька підкріплений хіба що емоціями.

Недостатньо обґрунтованою є й інша дата — 1779 р. Ця дата стосується першої згадки села Олександрівки, територія якого нині

¹ Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Вып. II. — Екатеринослав, 1880. — С. 69–70.

² Там само. — С. 38–39.

входить до Київського району Донецька. Як ми неодноразово зазначали у листуванні з місцевими краєзнавцями, існування слободи Александровка у 1779 р. не дає підстав для перегляду дати заснування Юзівки. Адже Юз будував завод і зводив місто не в с. Александровка, а за 7 км від нього. У тогочасне місто слобода Александровка не влилася, а існувала в межах Бахмутського повіту окремо від нього. За тими ж "Матеріалами для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії", у ній 1870 р. проживало понад 1000 чол., тоді як населення Юзівки обчислювалося цифрою 164 особи.

Наявні документи дають підставу твердити, що історія Юзівки як міста почалася лише тоді, коли новозбудоване у 1869 р. селище для робітників Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобного і рейкового виробництва злилося з шахтарським селищем Олександрівського рудника, збудованим 1841 р. Зрозуміло, що нові архівні пошуки чи археологічні знахідки можуть змусити переглянути усталену дату. Але будь-які "патріотичні", тим більше кон'юнктурні, міркування при визначенні "віку" міст брати до уваги недоцільно.

Спроби "задавлення" історії ряду інших міст Донеччини теж не мають під собою реальних підстав. Приміром, з краєзнавчої і науково-довідкової літератури у затверджений Кабміном список історичних населених місць "перекочувала" дата заснування Артемівська — 1571 р. В. Пірко переконливо доводить, що "прив'язка" витоків історії міста до виникнення Бахмутівської сторожі некоректна — ця сторожа знаходилася на лівому березі Сіверського Дінця при впадінні у нього р. Жеребець (нині територія с. Ямпіль). Та й взагалі сторожі не були ані укріпленнями, ані поселеннями, і навіть вогнища навколо них розпалювати заборонялося. Що ж до початків Артемівська, то В. Пірко відносить їх до 1697 р., коли після розорення промислів на р. Тор місцеві солепромисловці перейшли р. Бахмут і почали добувати сіль на цьому місці. Острог тут з'явився 1703 р., і відтоді поселення стали називати містом Бахмут.

Наявні у краєзнавчій літературі і у довідкових виданнях відомості про дати заснування Маяцького (1644) і Торського містечок В. Пірко також аргументовано оспорує. Маяки були зведені за вказівкою уряду 1663 р., а м. Тор — у 1676 р. (хоч постійне населення

у цій місцевості простежується від 1664 р., коли тут було зведено казенні солеварні). Щодо міст Донбасу особливо варто мати на увазі, що розкидані на великому просторі хутори вважати початками міст доволі ризиковано.

Зате, як переконливо доводить В. Пірко, є чималі резерви щодо простеження впливу козацької традиції на процес містоутворення у цьому регіоні. Приміром, датою утворення Маріуполя вважається 1780 рік, коли тут з'явилися грецькі переселенці. Але ж в описі міст Азовської губернії 1781 р. зазначається, що греки в липні 1780 р. зайняли Кальміуську слободу з укріпленням Домаха, яка була паланковим центром зруйнованої Січі з 1735 р. На той час вона мала 55 будинків, які належали запорожцям і діючу Свято-Миколаївську церкву. Отже, зазначає автор, початки Маріуполя варто пов'язувати із запорозьким укріпленням Домаха. Можливо, витоки його сягають і значно глибше, оскільки Домахою називалося венеціансько-грецьке поселення, яке існувало тут з кінця XIV до кінця XV ст. і також згадувалося у описі Азовської губернії 1781 р.¹

Поле для пошуків і гіпотез у царині містознавства справді неозоре. Важливо лише, щоб пошуки велися в архівах і бібліотеках, а не в канцеляріях посадовців у переддень ювілеїв.

Не хотілося б, щоб ці застереження були сприйняті як негативне ставлення до самої ідеї міських ювілеїв. Зрозуміло, що у розумних межах ювілейні заходи сприяють пробудженню інтересу до культурної спадщини і вихованню патріотичних почуттів. Але при цьому вкрай важливо не довести глорифікаційні устремління до стану цілковитого абсурду, як це, на жаль, в Україні доволі часто трапляється. Святкують уже ювілеї не тільки міст, але й губерній та областей, а якщо області переформатовувалися, то відзначають кілька ювілейних дат. Приміром, у 2002 р. відзначали 70-річчя, а у 2007 р. — 75-річчя Донецької області. На ювілейній монеті, випущеній в обіг до останнього ювілею — логотип, що відтворює межі нинішньої Донецької області. Але ж у таких адміністративних кордонах область постала лише у 1938 році, а та, що була утворена у 1932-му з центром в Артемівську, була значно більшою за тери-

¹ Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. — Кн. 4, 6. — Донецьк, 1996–1998.

торією (з неї було утворено дві області — Сталінську й Ворошиловградську). Отже, якщо вже варто було відзначати 70-річний ювілей сучасної області, то у 2008 р., а не у 2002 р.

Принагідно зазначимо, що зосередження багатьох фахівців і особливо краєзнавчого загалу на пошуках "відправних дат" історії кожного міста у самій своїй основі мало перспективне. Умовність будь-якого "точного" датування у містознавстві давно доведена, і зовсім не випадково М. Вебер, який поетапно і всеохопно простежив пов'язаний із появою міст "перехід із підневільного стану у вільний", жодної конкретної дати не назвав. Енергію, що витрачається на пошук "точних дат", корисніше було б спрямувати на порівняльний аналіз генезису міст, урбанізаційних хвиль, міграційної рухливості, виділення етапів у розвитку міської культури. Потребує глибокої наукової розробки типологія міст на українських теренах, теорія "ядер" міст, логіка містоутворення, еволюція соціокультурної стратифікації міського простору. Пріоритетним науковим завданням має стати простеження "історичного континуїтету" (спадкоємності) у міському розвитку в умовах цивілізаційних змін, переорієнтації напрямів урбанізаційних потоків, складної динаміки доіндустріальних, індустріальних і постіндустріальних форм суспільного життя. Вдячне наукове завдання — дослідження на конкретних прикладах специфічності міської ментальності. Адже саме ритмами міського життя, що змінюються під впливом цивілізаційних зрушень, визначаються соціокультурні цикли, зумовлюється розвиток чи девальвація ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм. Історія міст Донбасу у цьому контексті дає багатий матеріал для роздумів про те, чому на крутих поворотах історії реакція локальної суспільної свідомості може виявитися ірраціональною і недалекоглядною.

4. Донбас революційний і радянський

Розпочатий поваленням самодержавства у лютому 1917 р. розпад Російської імперії довершили потужні відцентрові процеси, що були результатом поразок у війні та національно-визвольних рухів. Хаотизація суспільного життя зумовлювалася гострим протиборством ліберальних, соціал-демократичних, націоналістичних, анархістських ідей, причому у кожній з названих течій існували як правило, два полюси — поміркований та радикальний. В Україні ситуацію ускладнило існування паралельного органам Тимчасового уряду та радам національного центру — Центральної Ради, яка мала у провінційних містах Донбасу (Маріуполі, Луганську, Бахмуті) свої повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони "Вільного козацтва". Але більш масовими тут були соціал-демократичні організації більшовицького напрямку, які формувалися на засадах дистанціювання від Центральної Ради як "буржуазного органу". Більшовики Донецько-Криворізького басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями; в усякому разі жодних протестів з цього приводу з їхнього боку не пролунало.

Пленум обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів 17 листопада схвалив постанову про доцільність "залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної самоврядної області". Утворення Донецько-Криворізької республіки у кінці січня 1918 р. її організатори пояснювали прагненням створити заслін для проникнення на Донбас німецьких військ, запрошених Центральною Радою. Але значно більшою мірою воно відбивало заперечення національного принципу у будівництві радянської федерації: місцеві більшовики бачили її федерацією не радянських республік, а економічно споріднених областей. Раднарком РСФРР не визнав ДКР ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації, а саме її відокремлення оцінив як

"шкідливе"¹. У березні тодішній голова більшовицького уряду УСРР М. Скрипник видав постанову про ліквідацію Донецько-Криворізької республіки і про приєднання її території до України. Прецедент, однак, було створено, і нині, вже не вперше, знаходиться чимало бажаючих реанімувати мертвонароджену ідею з метою надання бодай якоїсь легітимності відвертому сепаратизмові.

Адміністративно-територіальний устрій Донбасу часів громадянської війни лишався неусталеним і залежав від перебігу воєнних дій. 6 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон "Про адміністративно-територіальний поділ України", згідно якого основна одиниця адміністративно-територіального поділу на Донбасі іменувалася Донеччиною. Уже в кінці квітня цей закон був скасований гетьманом П. Скоропадським, але його влада тут була доволі швидко зметена в ході Бахмутського повстання. З жовтня по грудень у Донбасі існувала влада Директорії. Прийшовши до влади в кінці 1918 р., більшовики на базі частини Катеринославської губернії (Бахмутського й Словоносербського повітів) декретом від 5 лютого 1919 р. утворили Донецьку губернію. Вже влітку того ж року вона припинила своє існування у зв'язку з наступом Денікіна.

Відновивши свою владу на Донбасі у січні 1920 р., більшовики зробили центром губернії Луганськ, але з серпня 1920 р. роль губернського центру перебрав на себе Бахмут. Реформи адміністративно-територіального устрою, які увійшли у свою активну фазу у 1923 р., переформатували повітову систему — у складі губернії замість повітів виникло 7 округ. Через два роки справа дійшла до ліквідації губерній, і 5 округ, що лишилися на Донеччині, були підпорядковані безпосередньо харківському центру.

Коли окружний поділ у 1930 р. було ліквідовано, територія Донеччини поділялася на 12 міських рад і 23 райони, які підпорядковувалися Харківському центру. Надалі керівництво регіоном зосередила у своїх руках Москва. Після того, як частина сільськогосподарських районів Донбасу у лютому 1932 р. увійшла до складу

¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 112.

новостворених Дніпропетровської і Харківської областей, за рештою його території умовна назва "Донбас" із підпорядкуванням союзному центру зберігалася до літа. 2 липня 1932 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про утворення Донецької області в Донбасі". До її складу увійшли 17 адміністративно-територіальних одиниць (міськрад і районів Донбасу), 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської області. Новостворена Донецька область включала територію сучасних Донецької і Луганської областей. Адміністративним центром її деякий час лишався Артемівськ (колишній Бахмут), з осені 1932 р. ним стало м. Сталіно.

Адміністративно-територіальні зміни початку 30-х рр. неможливо розглядати поза контекстом встановлення тоталітарної диктатури в країні і пов'язаної з нею централізації управління. Урбанізація 20–30-х рр., у ході якої міське населення УСРР зросло більш як удвічі, була продиктована завданнями "соціалістичної індустріалізації" і супроводилася цілеспрямованою політикою по перетворенню робітничого класу в опору системи. Феномен запізнитого індустріалізму в СРСР дістав найбільш виразний прояв у підпорядкуванні економіки політиці і такому форсуванню темпів індустріалізації, яке підривало основи нормального життєзабезпечення. Урбанізація була жорстко прив'язана до створення могутнього військово-промислового комплексу і мала всі ознаки штучності і нехтування елементарними життєвими потребами людей.

Зміцнення владної вертикалі Кремля супроводилося наступом на права республік і відмовою від лібералізаційних настанов непу. Політика індустріалізації вимагала концентрації величезних коштів і створення потужної енергетичної бази, і Україні з її багатими ресурсами була відведена роль випробувального полігону для економічних і соціальних експериментів небачених масштабів. Закріплення верховенства союзних законів перед республіканськими, ліквідація республіканських міністерств і створення союзних, безпрецедентне зміцнення каральних органів, практика безпосереднього управління українськими регіонами (Донбасом, Молдавською АРСР) з Москви — все це були ланки одного ланцюга, які швидко позбавили владні структури України навіть ілюзорної економічної свободи.

Можна собі уявити, як незатишно почувалися люди в атмосфері постійних реорганізацій і перенесення центрів прийняття рішень, територіальних спорів навколо кордонів. Коли Кремль у 1923 р. проголосив курс на коренізацію партійного і радянського апаратів, на місцях це було сприйнято як своєрідну "компенсацію" за підтримку республіками ідеї утворення СРСР. Уряд УСРР, зокрема, плекав надію на те, що опора на етнічний принцип у національно-державному будівництві дасть йому змогу скоригувати лінію північного кордону з РСФРР. Але дочекався лише зустрічного позову щодо належності Таганрога з прилеглою територією, включеного до складу України договором між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р. в обмін на її відмову від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії.

У цій ситуації, як вважає І. Служинська, "Москва вправно "переграла" українських урядовців і експертів, висунувши на протидію етнічному принципу принцип економічної доцільності. Розрахунок робився на те, що за умов розрухи, спричиненої світовою і громадянською війнами, населення радше перейматиметься не доволі абстрактними проблемами "етнічної справедливості", а мотивами кращого забезпечення своїх економічних і соціальних потреб. До того ж утворений зовсім нещодавно Союз створював сприятливу атмосферу для гри на пробуджених інтернаціоналістських почуттях"¹.

На засіданні комісії ЦВК СРСР з районування (листопад 1924 р.) А. Єнукідзе висловився відверто: "Ми, як республіки єдиного союзу, не можемо базуватися тільки на національних ознаках. У загальних інтересах Союзу величезне, навіть першорядне, значення має економічний фактор... Україна, як могутня сама по собі республіка і могутня нація, зовсім не потребує того, щоб обов'язково висмикувати українське населення великоруських областей і економічно послаблювати цим РСФРР і УСРР"².

ЦК РКП(б) з легкістю санкціонував (а, ймовірно, ініціював) звернення Південно-Східного крайкому РКП про "нагальну необ-

¹ Служинська І. Формування українсько-російського кордону: дискусії й політичні рішення 20-х рр. ХХ ст. // Регіональна історія України. — Вип. 7. — К., 2013. — С. 123.

² Цит. за: Борисенко Е.Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 227.

хідність" передачі Росії Таганрозької та Шахтинської округ. Звернення мотивувалося неможливістю проведення раціонального економічного районування і необхідністю "забезпечити пролетарську керівну лінію у типовій сільськогосподарській області з компактною масою козачого населення"¹. Принципове заперечення керівництва Донецького губкому КП(б)У і кампанія протесту в Донбасі були розцінені центром як "великий галас ("шуміха"), що спрямовує громадську думку проти постанови ЦК РКП". Посилаючись на авторитет Леніна, він звинувачував українську сторону у недооцінці економічного районування як такого. Те, що у Таганрозькій окрузі українці за переписом 1923 р. становили 77% населення, до уваги не бралось.

Зрештою за липневим рішенням політбюро ЦК РКП(б) 1925 р. Шахтинська і Таганрозька округи переходили до РСФРР із деяким скороченням їх території за рахунок населених пунктів із переважанням українського населення. Внаслідок втрати двох округ населення українського Донбасу скоротилося на 370 тис. чол. Як визнають найменш упереджені російські дослідники, передача до складу РСФРР Таганрога була сприйнята в Україні "вельми хворобливо", як істотне ущемлення інтересів республіки. Побоюючись звинувачень у "великодержавному шовінізмі", загальноросійський ЦВК рекомендував російській стороні "іти назустріч УСРР", але партійний центр був рішуче налаштований на применшення українських претензій. "І навіть численні петиції населення пограничної зони не викликали у партійних лідерів бажання провести якийсь референдум, щоб мати формальну можливість послатися на "волю народу"².

Українські економісти й географи усвідомлювали, що запропонований "згори" поділ на регіони, особливо із врахуванням феномена Донбасу, не відповідає жодним науковим критеріям. У баченні В. Кубійовича він був компромісом різних тенденцій і зберігався силою звички. На його погляд, більш доцільним міг би бути навіть поділ, опертий на природні фактори з виділенням Полісся, Лісостепу й Степу (в останньому він пропонував виокремлювати Дніпро-

¹ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — С. 60–66.

² Борисенко Е.Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы. — С. 234.

вий промисловий район та Донецький гірничий регіон)¹. Ідея природної районізації взагалі була в радянські часи доволі популярною серед науковців; існувало навіть виразне бажання підпорядкувати завданням районізації краєзнавчі й країнознавчі пошуки. Географи з московської школи Ф. Анучина бачили перспективу не просто в регіональних дослідженнях із залученням місцевих кадрів, але "і в тому, щоб спробувати "накласти" дані фізичної географії на матеріали, зібрані статистиками, економістами й етнографами — що, як їм здавалося, дало б змогу виявити "природні" кордони всередині країни, які відповідають особливим природно-культурним територіальним комплексам". Утім, ішлося лише про врахування матеріальних чинників, які можна було візуально спостерігати. Релігійні вірування, мова, етнічне самовизначення, форми суспільної організації із сфери дослідження виключалися².

Однак орієнтація на суцільне порайонне описання територій СРСР силами місцевої громадськості проіснувала недовго, лише до кінця 1924 р. і лише на рівні добрих побажань. Насправді проблеми районування у цей час повністю належали до компетенції утвореного у 1921 р. Держплану, якого задовольняв поділ України усього на 2 регіони — Південний гірничопромисловий і Південно-Західний. Оскільки уряд України заперечував проти такого поділу з політичних міркувань (мотивуючи незгоду послабленням пролетарського впливу на селян Південного Заходу), проблему поділу України на економічні регіони на тривалий час взагалі було знято.

Для внутрішнього планування використовувався традиційний поділ на Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Хліботорговельний степ, Промисловий степ. Проте цілісну теорію районування в УРСР так і не вдалося створити. Спробу врахувати в поділі України на райони природні та економічні фактори зробив Ф. Матвієнко-Гар-

¹ Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., 1994. — С. 119.

² Докладно про ідею природних районів та дискусію навколо неї див.: Лоскутова М. "Наука областного масштаба": идея естественных районов в российской географии и истоки краеведческого движения 1920-х гг. // Ab Imperio. — 2011. — № 2. — С. 93-121.

нага¹, але вона не дістала підтримки ні в урядових, ні в наукових колах. Невдовзі адміністративний диктат звів нанівець всі спроби раціонального розміщення продуктивних сил і комплексного розвитку регіонів.

До самого кінця існування СРСР владі так і не вдалося відкоригувати свою "внутрішню геополітику" (термін Р. Колінза), тобто знайти для власного етнічно й культурно різноманітного, слабо заселеного простору оптимальну геоструктуру. Республіки й області, економічні райони (територіально-промислові комплекси), раднаргоспи, територіальні сегменти різних відомств або співіснували, або змінювали одні одних, але жодна нова їх конфігурація територіальну структуру країни не поліпшувала. Саме тому "цілісність СРСР виявилася першою і найбільш мальовничою жертвою банкрутства радянського народного господарства"².

Суперечливою і далеко не завжди раціональною виявилася і радянська модель урбанізації. 20–30-і роки для Донбасу були часом прискорених урбанізаційних процесів. Якщо на початку ХХ ст. на території сучасної Донецької області було лише 4 міста, то впродовж зазначеного періоду їх з'явилося ще 12. Як констатує Н. Гогохія, "міське життя нагадувало бурхливий потік, і люди втягувалися в нього навіть проти власної волі. Особистості зливались з велетенською масою, людським морем, часто відчуваючи самотність і беззахисність"³. Урбанізація, що проводилася у такий спосіб, призвела до швидкого і невинуватого різкого розриву з минулим, нищення традицій і до загального зниження рівня культури.

Особливо гостро давалося взнаки соціальне розшарування в містах, яке поглиблювалося внаслідок нестабільної роботи підприємств. "Ми, робітники, голодуємо, нас зимою скорочують, викидають на вулицю, — скаржився шахтинський робітник комуніст Є. Просянкін, — тоді як спеці у Донбасі одержують від 150 до 270 крб. на місяць, а профпрацівники — по 150 крб". "Царі й володарі наших

¹ Матвієнко-Гарнага Ф.Г. Нариси з економічної географії України. — Х., 1929. — С. 59.

² Кустарев А. Реорганизация советского пространства // Неприкосновенный запас (Москва). — 2011. — № 6. — С. 9.

³ Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. ХХ ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — С. 311, 319.

днів стоять вище усяких законів", констатував у листі до "все-союзного старости" М. Калініна шахтар П. Орлов¹.

Один з найбільш вдумливих аналітиків специфічності Донбасу, професор історії Університету Індіана (США) Гіроакі Куромія точно підмітив, що особлива регіональна ідентичність, що формувалася у цьому порубіжному регіоні, "не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям — українській чи російській". Ситуація у Донбасом, доводив він, "демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класі за рахунок усіх інших ідентичностей". Відмінності між українцями та росіянами в Донбасі часто були розпливчастими, нечіткими. Подібності в їхніх звичаях та мовна близькість зробили їхні самоідентичності амбівалентними. Корені привабливої сили Донбасу Куромія відшукує у "негативній свободі" українних земель, у "незалежному мисленні вільного степу". Саме тому Донбас упродовж усієї радянської історії залишався економічною та політичною проблемою для Москви. Мешканці Донбасу поводитися як люди межової території — так, ніби це надукраїнська, антиметропольна козацька земля. "Як говорив Троцький, Донбас був землею, якої усі повинні були боятися"².

У баченні В. Головка базовою світоглядною суперечністю територіальної ідентичності Донеччини стала історично сформована невідповідність між великими можливостями ("степова вольниця") й жорсткими обмеженнями ("галерна праця"). Можливості, які надавав Донбас у період економічного буму останньої третини ХІХ — початку ХХ ст., порівнювали з можливостями колонізації американського Дикого Заходу. Але романтичні ілюзії у приваблюваних ними прибульців швидко зникали — експлуатація робітників тут була жорсткою, а праця — небезпечною. Своєрідна гірничозаводська культура, яка тут формувалася, була проміжною між традиційно народною й індустріальною. Притаманна першій каноніч-

¹ Буддаков В. Утопия, агрессия, власть. Психосоциальная динамика постреволюционного времени. Россия. 1920–1930 гг. — М., 2012. — С. 549, 553.

² Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 541–554.

ність форм накладалася на властиві другій уявлення про самовираження¹.

Усвідомлюючи серйозність проблем, пов'язаних з Донбасом, Кремль намагався створити регіону імідж "вітрини соціалістичних перетворень". Однак завдання створення "соціалістичних міст", яке постійно декларувалося правлячою партією, реалізувати не вдалося — насамперед через нестачу потрібних для цього коштів. Перенаселені "комуналки", бараки, черги у магазинах, практична відсутність зручного транспорту, складна криміногенна ситуація лишалися ознаками міст впродовж усього міжвоєнного періоду. У таких містах панувала своєрідна "псевдоторгівля", пов'язана із системою розподілу дефіциту, були начисто відсутні умови для розвитку приватної ініціативи.

Прикметною ознакою довоєнного міста України стало його "оселянювання". Приплив у міста великої кількості селян привносив у міське середовище систему цінностей, притаманну селу, міська ж культура не мала належних умов для свого розвитку. Російський історик А. Ахїєзер мав рацію, коли писав, що в СРСР "відбувалася не стільки урбанізація, скільки псевдоурбанізація, не стільки інтелектуалізація села, скільки "оселянювання" міста"². Він же звертав увагу на те, що спроби поєднати індустріалізацію з архаїчним ставленням до праці наперед були приречені на невдачу. А гіпертрофія адміністративної інтеграції вступила у гострий конфлікт з різнобарвністю культурних регіонів, локальних територій, міграційних уподобань, перетворивши зрештою цей конфлікт у найважливіший чинник дезорганізації суспільства і держави³.

Для Донбасу одним із джерел нестабільності стала проблема шахтарських міст. На "парадоксальний характер" їхньої поселенської структури звертає увагу І. Кононов. Класичні міста, на відміну від сіл, виникають на суспільних зв'язках. Шахтарські ж міста

¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. — Т.1. — К., 2014. — С. 106–112.

² Ахїєзер А.С. Россия: Критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — Т.1. — Изд.2. — Новосибирск, 1997. — С. 577.

³ Ахїєзер А.С. Миграция в российской истории // Полития (Москва). — Зима 2004–2005. — № 4. — С. 73.

виникли на ресурсах і виявилися цілком залежними від суспільного попиту на ці ресурси. Кожне з шахтарських міст має або монови-робничий, або моногалузевий характер¹. По суті шахтарські міста демонстрували багато в чому особливий, "напівміський" спосіб життя і такий же тип культури. Деякі з них взагалі втрачали ознаки цілісного об'єкта, перетворившись в агломерації окремих робітничих селищ. У наш час це суттєво обмежило можливості адаптації шахтарів до нових умов, створених реаліями суспільної трансформації.

Процеси "оселянювання" міст прискорилися після 1937 р., коли відповідно до циркуляру Держплану СРСР "Про склад і мережі держпунктів" (21 січня 1938 р.) до складу міст почали включати всю територію, яка керувалася міськрадами. Населення передмість, яке до цього міським не вважалося, поповнило міське, хоч цим розмивався критерій "несільськогосподарських занять" городян. Згідно з переписом 1939 р. населення Донецької області, приміром, зросло удвічі проти 1926 р., причому три чверті його вважалося міським. Тут налічувалося 120 міських поселень (31 місто і 89 селищ міського типу). Деякі дослідники характеризують такі темпи урбанізації як патологічні. Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, вчорашні селяни зустрілися в містах "із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов... Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста як системи, що саморозвивається, у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов до пристойного життя"².

Ще один, не менш гострий конфлікт створювала непослідовність політики українізації. Влада намагалася перетворити її в інструмент "радянської" міст і посилення їхнього впливу на україномовне

¹ Кононов І.Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореферат дис... доктора соціологічних наук. — К., 2005. — С. 22.

² Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. XX ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — С. 310–326.

село. Натомість досягла протилежного результату — місто стало осередком формування нової міської ідентичності і своєрідної на-роднокультурної мобілізації з характерним модерністським спрямуванням. "Ця нова ідентичність, — констатує Ю. Лібер, — тепер була зосереджена у містах, відображаючи зміну становища українців у міських центрах від маргінальності до більшості. Найважливіше, що симбіоз швидкого зростання міст та українізації призвів до розладу старих відносин та ієрархій у містах. Еволюція нових відносин, особливо виникнення малої (проте непомірно впливової) групи українсько-російських інтелігентів та зацікавлення русифікованих українців культурою мали глибокі наслідки. Врешті-решт утвердження українських еліт у містах ставило під сумнів не тільки монопольну позицію перед тим домінуючої російської мови, а й російську політичну гегемонію"¹.

Повоєнні роки стали в Україні періодом інтенсивного промислового будівництва, що потягнуло за собою нову міграційну хвилю. Лише протягом 1959–1963 рр. в республіці було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу удесятеро інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Техногенне навантаження на природу у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень².

Вплив радянської моделі модернізаційного розвитку на формування регіональної специфічності в Україні лишається малодослідженим. Штучний, багато в чому неорганічний характер модернізаційних процесів випливав із жорсткої централізації управлінської вертикалі: регіони розглядалися центром здебільшого як об'єкт капіталовкладень; про раціональне природокористування і таке ж розміщення продуктивних сил не йшлося. В ході індустріалізації у східних та південних регіонах країни дістали розвиток насамперед галузі паливно-енергетичного, енергетичного, металургійного й машинобудівного комплексів, орієнтовані переважно на воєнно-про-

¹ Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. // <http://www.franko.lviv.ua>.

² Даниленко В. "Інтернаціоналізація" Радянської України (друга половина ХХ ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. — Т.2. — К., 2004. — С. 218.

мислові потреби з явним відставанням інфраструктури галузей, що виробляли товари споживчого попиту. Що ж до регіону Правобережжя, то він, зазнавши в ході Першої світової і громадянської воєн істотного руйнування виробничої бази, аж до початку Другої світової війни не мав змоги її відновити. Тут, навпаки, спостерігалися аграризація і натуралізація господарства, тривали деурбанізаційні процеси.

Нежиттєвість запропонованих ще у 20–30-х рр. схем районування впливала насамперед з того, що в системі економічних відносин елементи територіального управління розглядалися як ланки структури управлінського механізму, а не як самостійні суб'єкти економічного життя. Теорії районування абстрагувалися від аналізу соціальних і культурних аспектів регіональної специфічності. Увага фокусувалася майже виключно на виробничій сфері, зокрема, на територіальному розміщенні продуктивних сил. Нехтування історичних традицій виявлялося поміж іншим у каскаді перейменувань міст, областей, районів. У такий спосіб влада здійснювала імплантацію у масову свідомість нових символів, покликаних ілюструвати переваги "соціалістичного способу життя".

У практиці районізації і у воєнні роки домінували принципи, що довели свою неефективність: виробничий, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу та економічного районування. Керуючись насамперед потребами центру, владні структури Союзу виходили з пріоритетності завдань формування "єдиного народногосподарського комплексу"; ігнорування інтересів республік створювало викривлену економічну структуру і асиметрію у міжреспубліканських зв'язках, чим поглиблювалася залежність регіонів як від метрополії, так і один від одного.

Розуміючи, що створена на силовій основі монолітність радянської економічної системи після смерті Сталіна почала розхитуватися, правляча верхівка СРСР посилено шукала механізми, здатні виконувати роль мобілізаційних важелів. Очевидні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися у формулу "відомчості", змушували її час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі регіональних еліт (яка в радянській термінології

кваліфікувалася як "місництво") створювала загрози, що в уяві центру були неспівставні з наслідками "відомості". Тому, ледь зробивши один крок в напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад. Господарська реформа, розпочата М. Хрущовим у 1957 р., яскраво ілюструє непослідовність радянської регіональної політики, її постійні шарахання з однієї крайності в іншу.

Однозначно можна лише твердити, що обрана більшовиками логіка членування простору за "умовно етнічним" (а насправді за ситуативно-волюнтаристським) принципом зробила цей простір нетривким, а "горизонтальні" зв'язки між регіонами — украй слабкими. "Саме єдине і тотальне облаштування простору створило такі регіони, структурна схожість яких з державою і дала змогу відносно швидко саморозчленуватися самій державі"¹.

Бездумне освоєння простору особливо гостро давалося взнаки в Донбасі, де навколо великих промислових монстрів, на місці старих сіл і хуторів, виникали нові міста. Докучаєвськ, Вуглегірськ, Українськ, Шахтарськ та інші міста стали своєрідними символами нової забудови — як правило, без генеральних планів і врахування екологічних перспектив. Боротьба з "архітектурними надмірностями", яку ініціював М. Хрущов, також сприяла тому, що нові міста були безликими і небезпечними для проживання. Нарощування виробничих потужностей супроводилося розростанням міст і селищ до такої міри, що вони майже впритул наблизилися один до одного. За 30 років — з 1939 до 1969 — в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 — на 63%².

Попри це питома вага капіталовкладень в промисловість у 70-х роках зменшилася порівняно з 60-ми роками майже вдвічі. С. Кульчицький пояснює це так. У галузях, де масштаби капіталовкладень будівництва були невеликими, оновлення машин та устаткування могло відбуватися тільки за рахунок фондів реновації. Коли ж дер-

¹ Каганский В.Л. Кривда и правда евразийства // Общественные науки и современность. — 2003. — № 5. — С. 79.

² Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. — К., 1974. — С. 8.

жава забирала їх, аби використати в інших регіонах або інших галузях, технічний рівень пограбованих галузей стрімко знижувався. Умови виробництва в Донбасі погіршувалися не тільки через те, що основні капіталовкладення в розвиток вуглевидобутку Держплан СРСР скеровував у перспективний Кузбас. Частина утвореного в Донбасі амортизаційного фонду також використовувалася в Кузбасі¹.

З цього погляду вельми промовистим є щоденниковий запис П. Шелеста (жовтень 1968 р.): "У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованця. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій "зацентралізованій" системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план"².

Уже в 70-х рр. стало ясно, що можливості екстенсивного розвитку економіки Донбасу загалом вичерпані, а навантаження на екологію перевищує усі допустимі норми. Але гонитва за "показниками росту" унеможлилювала скільки-небудь тверезий аналіз ситуації. Більше того, за випробуваною в Донбасі моделлю здійснювалося і освоєння нових районів вуглевидобутку — Західного Донбасу, Львівсько-Волинського басейну.

Радянський досвід дав переконливе підтвердження того, що хоча поняття модернізації й урбанізації несуть у собі позитивний заряд, урбанізаційні процеси самі по собі не забезпечують суспільний поступ. На відміну від урбанізації інтенсивного, європейськицивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація була, за визначенням Ю. Левади, суто екстенсивною, такою, що забезпечувала лише одностороннє, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання. Таке спрямування урбанізації призводило до виникнення поселень, що іменувалися міста-

¹Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Кн.3. — К., 2013. — С. 257.

²Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 293.

ми, але були по суті гігантськими робітничими селищами — "без диверсифікації типів зайнятості, без розвинутої комунікативної та культурної інфраструктури". Регіони, яких це найбільше стосувалося, вважалися гіперурбанізованими, але насправді були лише примітивно, формально урбанізованими¹.

В особливо складному становищі опинилися в останні роки існування СРСР міста Донбасу. Гіперурбанізація досягла тут незбагненних масштабів. У Луганській області, на території якої в перші роки радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%². Але більшість т.зв. міст лишалася монофункціональними, у Донецькій області вони майже цілком залежали від темпів вуглевидобутку. З кінця 1970-х рр., коли основою енергетики в усьому світі стали нафта і газ, у шахтарських регіонах виявилися ознаки гострої кризи. Шахтарські страйки, які пройшли у Донбасі одночасно з робітничими виступами у Кузбасі й Воркуті, наблизили розпад СРСР. Але становище шахтарів та їхніх сімей вони не поліпшили. Що ж до загальних проблем галузі, породжених зношеністю обладнання, диспропорціями між складністю праці та її оплатою, нерозв'язаними екологічними проблемами, то вони мали тенденцію до загострення.

¹Левада Ю.О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони. Актуальні та принципові аспекти "регіоналізації" Росії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 262-263.

²Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області // Історія української географії (Тернопіль). — 2006. — Вип.2. — С. 41-45.

5. Донбас у незалежній Україні: ціна прорахунків

Перехід від планово-розподільчої до ринкової економіки відбувався в Україні болісно і спричинив істотний спад виробництва. На життєдіяльності міст тривалий період загальноекономічної кризи (1991–2000 р.) позначився гостро негативно. У найскладнішому становищі опинилися ті з них, де основою матеріального виробництва був багатогалузевий машинобудівний комплекс, а більшість підприємств працювала за військовими замовленнями. Приватизація у промислових галузях відбувалася за складними схемами, внаслідок чого у виগ্রаші виявився тіньовий, а інколи й кримінальний капітал. Швидко "нарощували м'язи" представники фінансово-промислових груп Дніпропетровська й Донецька. Решта міст потерпали від відтоку працездатного населення за кордон і в столицю, багато з них потрапили у категорію "депресивні території". Наслідком стали тіньовий адміністративно-територіальний перерозподіл зон політико-економічного впливу та кланово-корпоративне районування країни, що у підсумку витворило складну суміш відомчих, корпоративно-олігархічних та бюрократичних інтересів. Хронічні не виплати заробітної плати, явне і приховане безробіття різко погіршили самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли упевненості у завтрашньому дні.

Уже в 90-х рр. стало ясно, що Донбас, виробляючи 1/5 усієї промислової продукції, перебуває на межі економічної катастрофи. Щільність викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами сягнула 60т на квадратний кілометр і була у 8,7 разів більшою, ніж у середньому по Україні¹. Понад 100 гектарів землі займали звалища та відвали, але жодного заводу для переробки та знешкодження токсичних відходів не було збудовано.

На початку 1990-х рр. з майже двомільйонного шахтарського населення України 90% зосереджувалося у Донбасі. І хоча поєднання індустріальної перенасиченості з недорозвиненою міською інфра-

¹ Донеччина — лидер по загрязнению окружающей среды // Сегодня. — 2000. — 22 декабря.

структурою створювало чимало проблем, все ж саме вугільна галузь утримувала соціальну сферу шахтарських міст. Тому прийнята у березні 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України програма "Вугілля", яка передбачала закриття нерентабельних шахт, означала неймовірно загострення усіх — економічних, соціальних, екологічних та інших проблем регіону. Попри гучні розмови про реструктуризацію галузі не вирішувалися ані проблеми працевлаштування гірників, ані утримання об'єктів охорони здоров'я, освіти, комунального господарства.

Форсоване закриття шахт за відсутності централізованого фінансування поставило деякі з них на грань соціальної катастрофи. Коли упродовж трьох місяців (замість трьох років, як передбачалося планом) закрили шахту "Центральна — Ірміно", місто Теплогорськ опинилося на межі виживання. До 2005 р. планувалося закрити 47 шахт. Але у процесі цієї роботи виявилось, що тисячі робітників, які втратили роботу, мали, як правило, слабку мотивацію до перенавчання та перекваліфікації. Маргіналізація шахтарів як соціальної групи різко посилилася.

Спроби протидіяти негативним тенденціям робилися шляхом запровадження на понад 10% території країни спеціальних режимів для економічної діяльності в 11 спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) у 9 регіонах. У такий спосіб вирішено було підтримати насамперед вугільні регіони, міста із високою питомою вагою підприємств військово-промислового комплексу, регіони, що постраждали від техногенних та економічних катастроф. Більшість СЕЗ і ТПР було створено упродовж 1998–1999 рр. В число територій пріоритетного розвитку потрапили 22 міста Донецької області (Артемівськ, Вугледар, Горлівка, Донецьк, Єнакієве, Маріуполь, Торез та ін.), 6 міст Луганської області (Брянка, Краснодон, Свердловськ, Первомайськ, Стаханов, Красний Луч). Ряд успішних інвестиційних проектів допомогли, бодай на короткий час, подолати кризові явища на місцевому рівні і розв'язати проблему безробіття. Водночас у новій формі заохочення інвестиційної діяльності з'явилося багато критиків, які наголошували на деструктивному впливі СЕЗ і ТПР на конкурентне середовище, бюджетних втратах, можливостях для зловживань.

З подачі першого уряду Ю. Тимошенко у березні 2005 р. Верховна Рада прийняла рішення про скасування фіскальних пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ і ТПР. Якоюсь мірою очевидні втрати від такого кроку мав компенсувати прийнятий у вересні 2005 р. закон "Про стимулювання розвитку регіонів", який визнав особливу категорію "депресивних регіонів" об'єктом державної підтримки. Однак, як і більшість прийнятих в останні роки законів, цей закон "працює" лише вибірково¹.

Заручниками незваженої соціальної й регіональної політики виступають насамперед малі міста. Проблема малих міст в Україні надзвичайно загострилася в 2008–2009 рр. внаслідок світової фінансової економічної кризи. Відплив населення з таких міст, зумовлений різким падінням рівня життя, закриттям підприємств, зростанням безробіття, стає у багатьох регіонах критичним. За висновками фахівців, малі міста опинилися в ситуації, яка набагато гірша не лише у порівнянні з великими містами, але й і з селами — в останніх рівень життєзабезпечення підтримується підсобним господарством, якого мешканці малих міст, як правило, не мають. Монопрофільний характер багатьох таких міст робить їх надзвичайно вразливими до економічних змін. Майже половину мешканців малих міст у найбільш працездатному віці (30–55 років) соціологи відносять до розряду мобільних — тих, які налаштовані на зміну місця проживання чи пошук роботи "на стороні".

Луганська область продемонструвала особливо показову картину "розмивання" промислових вузлів і спричинених ним територіально-структурних трансформацій. До категорії "затухаючих" фахівці ще 5 років тому відносили близько 10 моноспеціалізованих міст і селищ, у тому числі Брянку, Красний Луч, Молодогвардійськ, Шахтарське тощо. Г. Підгрушний констатував активізацію процесу втрати кількох населеними пунктами області статусу центрів промисловості, що означало зникнення їх як елементів відповідної територіальної структури. Водночас відбуваються процеси дифузії та

¹ Дацишин М. "Економіка провінції": проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 68–69.

дисперсії промислового виробництва — в області виникло близько 60 дрібних центрів, переважно зусиллями малого та середнього бізнесу¹.

За В. Головком, із 2000-х рр. "новим героєм" донецької ідентичності стає бізнесмен — більше того, бізнесмен від металургії, що пов'язане насамперед із занепадом вугільної галузі. Хоч у металургії виробництво теж скорочувалося, зайнятість тут підтримувалася штучно і була у 2000 р. більшою, ніж за радянських часів. Відтак вплив патерналістської системи відносин у регіоні зростав. Але вже з середини 90-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу, бо виявилися відсунутими на другі ролі дніпропетровськими елітами. Утім, за принципом пружини ареал впливу донецької ідентичності розширювався, хоч паралельно відбувалися процеси дистанціювання луганчан від донецької ідентичності. Популярними стали твердження про те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу.

Протиставлення регіональної ідентичності Донбасу національній виявилось не так у прагненні до автономізації, як у бажанні посилення статусу регіону у рамках України аж до прагнення загальноукраїнського владарювання. Упевненість у власній винятковості стимулювала ідеї "перетворення України на колонію Донбасу" (Б. Бахтеев). Донецька ідентичність цього часу багато в чому нагадувала радянську. Тут майже 10 років після отримання незалежності домінували комуністичні електоральні настрої².

Сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Сповідувана цими групами версія економічного націоналізму не передбачає, однак, солідаризму між бізнесом і робітниками. "Ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства". Що ж до власного проекту організації полі-

¹ Підгрушній Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. — К., 2009. — С. 230.

² Схід і Південь України: час, простір, соціум. — Т. 1. — С. 110–120.

тичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш як ситуаційною реакцією на прогаш¹.

За таких умов, як попереджали соціологи, виявився практично незатребуваним чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону. Вразливість Донбасу Б. Попов вбачав у тому, що його культурна інфраструктура має яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, він передбачав у 2006 р., що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально-зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх галузях гуманітарного знання, тобто саме те, що становить зміст постіндустріальної парадигми².

Передбачення філософів справдилися дуже швидко — на фоні колапсу режиму Януковича і стрімкого наростання явищ нестабільності й соціальної деструкції. За таких умов значно підвищуються притаманна суспільним настроям нервозність, соціальний цинізм, негативізм у ставленні до "іншого". Психологи реєструють у таких випадках феномен обмеженої раціональності з примхливим поєднанням пасивності й бунтарства, утопічними мареннями, ностальгічними настроями. Недовіра до інститутів влади різко зростає, політична поведінка населення стає непередбачуваною. Конфлікти легко виходять поза межі легального поля. Швидко настає стан своєрідної соціальної смуги; в арабському світі його називають фітною. Апологія насильства при цьому доводиться до крайньої межі — готовності воювати до знищення "останнього ворога".

Там, де втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості — з наївною впевненістю у тому, що свобода "без берегів" відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування — цінності життя окремої людини — руйнує доцентру суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться прин-

¹Кононов І.Ф. Донбас та Галичина. — С. 8.

²Попов Б.В. Соціокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — С. 134.

цип "або — або", а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху — поглиблення політизації і так вже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Не дивно, що ознаки ціннісної кризи, яка переконливо далася взнаки в усій Україні початку XXI ст., дістали особливо гострий прояв саме у Донбасі. За О. Шевченком, її ознаками є "цинізм виживання", помножений на ненависть до влади, масова зневіра, нівелювання цінності праці і заміщення її жадобою швидкого збагачення. Девальвація моральних цінностей супроводиться "каналізацією" ненависті населення до влади. Інакше кажучи, владний цинізм породжує дифузний цинізм населення і навпаки, створюючи на масовому рівні впевненість у тому, що, мовляв, мораль і влада є речі несумісні¹.

Як точно підмітив директор Інституту стратегічних досліджень "Нова Україна" Андрій Єрмолаєв, у Донбасі ми маємо справу з вираженим соціокультурним конфліктом, у якому є ознаки дифузності. Те, що раніше було в Україні предметом гордості — спокій, толерантність, природний гуманізм — зруйнувалося у лічені дні. За умов такої глибокої кризи нормативності і морально-духовного руйнування єдиного поля різні люди вибудовують для себе різні картини світу, і там і там з'являються "свої правди", які часто називають антагоністичними. Мільйони людей відчувають себе зайвими. Вони не бачать себе у цій моделі держави. І тепер справа переходить у площину формування нової консенсусної національної державності, інакше процес державотворення набере некерованого характеру, і ця криза моментально зруйнує стабільність європейської і російської систем. "Для того, щоб повернутися "на рейки", потрібна інша мова, інший підхід, очі інші, новини інші"².

Поки мешканці Донбасу внаслідок своєї високої питомої ваги у масиві виборців мали можливість бодай через вибори забезпечу-

¹ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. — К., 2013. — С. 141–163.

² Денисенко Л. Монологи Ермолаєва: С историей можно играть, но история играет злее // «2000». — 2014. — 18–24 июля.

вати присутність на верхівці влади "своїх", вони готові були миритися з їхньою корумпованістю й владним цинізмом. Але прихід до влади у лютому 2014 р. правоцентристів і праворадикалів різко змінив політичну ситуацію в країні. Розчарування в діях Партії регіонів, яку в Донбасі вважали "своєю", змістило фокус суспільних симпатій поза межі власної країни. Витончена демагогія владних структур Російської Федерації, сполучена з реальним кроком — анексією Криму — зробила свою справу. Дезорієнтовані й деморалізовані люди повірили у можливість повторення кримського сценарію й на Донбасі.

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на Сході України, група американських і європейських аналітиків оприлюднила свої міркування на сторінках газети "Вашингтон пост". Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах та Близькому Сході. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції¹. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого ефекту, якби російсько-український кордон не був "прозорим" аж до його майже повної відсутності. І ще — якби українська влада вчасно і адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що в Україні існує меншою мірою 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про "вісім Україн", і що 16,3% опитаних — переважно мешканців Сходу і Півдня — не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами². Досить точно висловився з приводу глибинних причин того, що сталося, посол Японії в Україні Шігекі Сумі: "Якби люди на сході країни були на сто відсотків щасливими, вони б ніколи не потрапили під вплив чужоземних елементів. Нагодувати їх, розселити, дати їм роботу — все це дуже важливо для того, щоб вони не стали легкою жертвою для головорізів... Звичайно, охороняти кордони важливо, але водночас

¹ Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>.

² Ковальчук М. Хто ми є (інтерв'ю з Н. Черниш) // День. — 2013. — 21 лютого.

треба задовольняти людей, робити їх вільними і щасливими. Ось що повинна гарантувати безпека, орієнтована на людину"¹.

Мабуть-таки має рацію польська дослідниця регіональної ідентичності Донбасу М. Студенна-Струква, коли розглядає місцевий сепаратизм насамперед як критичний стосовно суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, в якому актуалізовано певну форму бунту російськомовних українців, як своєрідну ідею, що символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву². В усякому разі маємо справу з кричущими проявами поведінкового ірраціоналізму, який уже сам по собі потребує пояснень.

¹ *Сірук М.* Про японські принципи. Частина 2 // День. — 2014. — 2 грудня.

² *Studenna-Strukwa M.* Ukraiński Donbas: Oblicza tożsamości regionalnej. — Poznań, 2014.

6. Поведінкові стереотипи як віддзеркалення суспільних настроїв

Суспільні настрої — поняття хоч і широко вживане, але доволі розмите й неконкретне. Прийнято вважати, що саме суспільні настрої є індикаторами політичної поведінки, але при цьому вноситься "за дужки" наявність пасивної маси, яка, маючи певні свідомісні пріоритети, у спокійний час у поведінковому сенсі нічим себе не виявляє. Коли ж поляризація соціуму різко посилюється, питома вага негативізму у суспільній свідомості зростає. Як правило, він спрямовується проти влади, але в принципі його об'єктом може стати будь-хто і будь-що.

Неспівпадіння або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям "обмежена раціональність". Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Суспільна свідомість у Донбасі завжди була роздвоєною, орієнтованою як на російську, так і на європейську систему цінностей. Нині ця амбівалентність суспільної свідомості тут сягнула критичних величин: на всілякі референдуми й псевдовибори люди поспішають не тому, що хочуть реально впливати на політичний процес у напрямі його вдосконалення, а тому, що саме в такий спосіб вони можуть реально продемонструвати власні протестні настрої. Усвідомлення помилковості такої поведінки зрештою приходить, але, як правило, запізно.

На події на київському Майдані Донбас відреагував більш ніж стримано. Опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–18 лютого 2014 р., на самому піку майданного протесту, показало: на українському Сході лише 20% опитаних вважали причиною протесту обурення корумпованим владним режимом Януковича, тоді як 57% пов'язували його із втручанням західного світу і його бажанням втягнути Україну у сферу свого впливу.

Для порівняння: у Західному регіоні 80% респондентів покладали провину в ескалації конфлікту на режим В. Януковича¹.

Те, що події на Майдані і пов'язана з ним зміна влади стануть фактором поглиблення поляризації в українському соціумі, точно спрогнозував луганський філософ Олександр Єременко. Кожна така знакова подія, писав він, "грізно запитує: "З ким ти?" Вона владно вимагає: "Будь або по той бік барикади, або по той!" У контексті Майдану зазнали крах теорії багатовекторності і всі пов'язані з ними концепції. Усі революції мають схильність радикалізуватися у перебігу їх здійснення. Майдан радикалізувався почасти внаслідок внутрішньої логіки розвитку, почасти через незграбні дії влади. "Правий сектор", "Гризуб" та інші праворадикальні організації перехопили ініціативу у помірковано-ліберальних сил. Розв'язувати дражливі питання кулуарно, у тиші кабінетів, уже не вийде. Чи зможе нова еліта дати правильну відповідь на Виклик страшної сили, що його кинули Україні субстанційні сили історії?²

На жаль, на першій фазі протистояння, коли зарадити справі ще міг широкий суспільний діалог, ані влада не поспішала зрозуміти донеччан і луганчан, ані мешканці Донбасу не зробили жодного кроку назустріч новій владі, апріорно оголосивши останню "хунтою". Вигадана у радянські часи пролетарська слава, констатує В. Горба, в період незалежності обернулася для мешканців болючим тягарем і розбилася об потребу виживання. Донбасу над усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу — і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, хабарництва тощо. Серед більшості мешканців регіону, що стала заручницею історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто підсвідомо, у стані безглузлого затьмарення схопився за автомат.

¹ Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / За ред. О.М. Майбороди. — К., 2013. — С. 164.

² Єременко О. Події уроки Майдану // Філософська думка. — 2014. — № 3. — С. 126–129.

Те, що відбулося на Сході України, констатує публіцист, — з миттєвим насиченням регіону зброєю, яка опинилася в руках схильних до розбою прошарків населення, разом з увезеними до регіону ззовні диверсантами — перетворило Луганщину на жахливий соціальний експеримент. Вона "стала своєрідним чудовиськом Франкенштейна, зібраним із різних частин населення (місцевого і навезеного), активного і пасивного, проросійського, прорадянського і при цьому патріотичного в самому збоченому розумінні цього слова". Утім, хоч цей народ у більшості своїй сам винуватий у власній апатичності й проросійських настроях, він все ж лишається українським. "Обманутим, зомбованим, навіюваним, але українським". Донбас хоче чути конкретну розмову, інакше за звичкою підкориться силі, захлинеться у бандитській війні й "беспределе". Донбас може стати гнійником, який поширить власний сепсис по всій Україні¹.

Українська влада, доводить Торба, має усвідомити: залишити Донбас у стані тотального страху — значить продовжити нелюдський експеримент над регіоном і остаточно втратити всяку повагу його мешканців до столиці. І тут мова має йти не лише про суто воєнні аспекти розв'язання проблеми Сходу, але й про децентралізацію влади, про яку багато говорять, але серйозних практичних кроків у цьому напрямі поки що не помітно. "Полишивши Донбас, вважає В. Торба, "ми нажили собі ворога, навіть серед тих, хто міг би бути якщо не другом, то хоча б союзником". Найстрашніше, що діти і підлітки — які уособлюють майбутнє Донбасу, "плекають досвід оточення, його думки і навіювання... У школах учні називають себе "новоросами", в мобільних телефонах — герби ЛНР". "За останні півроку сформовано нове покоління тих, хто ненавидить Україну. Саме ненавидить, сприймає українців — незважаючи на те, що у нас навіть однакові прізвища! — ворогами"².

Отже, потрібна активна робота на випередження, насамперед як протидія доволі ефективній російській пропаганді. І навряд чи в цій складній роботі можна буде обійтися без своєрідної "самокри-

¹ Торба В. Якщо забути про Донбас // День. — 2014. — 19 червня.

² Торба В. Про роботу на випередження // День. — 2014. — 26 листопада.

тики", без визнання владних прорахунків і помилок. Стратегія економічного й політичного прагматизму в Україні має, на наше глибоке переконання, базуватися на тверезому врахуванні регіональної специфічності й порубіжності, культурно-психологічних компонентів регіональної самосвідомості, вразливості психіки громадян, що опинилися в регіоні бойових дій.

Чому все-таки конфліктна ситуація на Донбасі так довго не піддається розв'язанню? Очевидно, це пов'язано з самою природою цього, ціннісного у своїй основі, конфлікту. Як показав В. Котигоренко, ціннісні конфлікти, що виникають на ґрунті ідей, норм, принципів та інших складових духовного життя конфліктантів, є найбільш тяжко розв'язуваними з-поміж інших. Коли йдеться про різні ідентичності, символи, культурні традиції, уявлення про гідність і справедливість, компроміси непопулярні і здебільшого розцінюються як зрада, ренегатство. До того ж, як показав цей дослідник, українській ментальності взагалі притаманний загострений інстинкт самозбереження, гіпертрофований песимізм ("фобія гіршого"), схильність до негромадянських уявлень та моделей поведінки¹.

На думку щойно згаданого О. Єременка, сепаратистські настрої "пересічних луганців" — це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності. Невміння подивитися в обличчя правді, страх правди, спровоковані комплексом меншовартості й прихованою манією величі, звучать у безкінечно повторюваних гаслах "Нас ніхто не чує!", "Фашизм не пройде!". Те, що донбасівці в масі своїй не люблять київську владу, є аксіомою, і високий процент тих, хто проголосував за Луганську й Донецьку республіки, загалом відповідає дійсності. Але "донбасівські демосфени" далеко не завжди розуміли, за що саме голосують. На такому ґрунті самі собою виростають бур'яни неучтва, дурості, безглуздох чутко, розширюючи простір маніпуляцій².

І все ж, якщо говорити про вибір зовнішньополітичної орієнтації значною частиною громадян Донбасу, навряд чи можна обій-

¹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004. — С. 371-372, 418.

² Єременко О. Погляд з Луганська: подолання стереотипів // День. — 2014. — 4-5 липня.

тися такими простими поясненнями. Голова луганської "Просвіти" В. Семистяга бачить цілий комплекс політичних, соціальних, економічних, фінансових, духовних причин ситуації на Донбасі — "складніших, ніж ті, що Путін туди пішов". Основа безпеки — міцний прошарок середнього класу, але його на Донбасі не було створено. Доцент чи професор університету, приїжджаючи у Київ з провінції, не може собі дозволити розміститись у готелі. "Чому так багато людей на Донбасі потяглися до Росії? Та ми ж самі у цьому винні... Як ми можемо збудувати свою державу, якщо ми маємо територію, маємо апарат, маємо назву, але ми не створили націю... Криза, яка відбувається на Сході України, є світоглядною"¹.

Поки що, констатує науковець і публіцист, і в матеріальному, і в духовному відношенні територія Донбасу перетворюється на Дике поле. Психофізичний стан мешканців Донбасу, особливо тих, які не мали змоги виїхати з "гарячих точок", упродовж тривалого часу лишатиметься складним. Ховаючись у підвалах і думаючи лише про виживання, люди втрачають орієнтири, втома від насильства витісняє всі інші почуття. Психозам, що виникають на такому ґрунті, притаманна втрата раціонально-оціночної основи; люди плутають причини й наслідки, не розрізняють доброзичливців і ворогів, нездатні відрізнити цінності від симулякрів.

За оцінкою соціального психолога В. Васютинського, "більшість людей з сходу вважає, що це Україна напала на Донбас, і жодні аргументи щодо агресії Росії їх не можуть переконати. Вони нібито хотіли федералізації та децентралізації, а українські війська прийшли воювати проти цього". Переконати їх у протилежному можна буде лише тоді, коли децентралізація відбуватиметься за європейськими моделями, не лише на рівні регіонів, а й на рівні громад. Вирішення важливих місцевих питань громадою, а не регіональною владою, "позбавить небезпеки виникнення "удільних князівств", які відриватимуть Донбас від України"².

Владі варто уважно прислухатися до думки соціологів: на Донбасі існує багато рис та симптомів посттравматичного синдрому, —

¹ Торба В. "Ми не повинні боятись Путіна" // День. — 2014. — 13 листопада.

² Васютинський В. "Запит на нові політичні обличчя існує в суспільстві ще з 90-х років" // День. — 2014. — 29 жовтня.

переживши серйозну травму, багато людей втратили не лише спокій, але реальні джерела для існування — роботу, житло. Серйозною проблемою є охорона громадського порядку, бо на початку конфлікту міліція на 90% зайняла антидержавницьку позицію. Тому необхідно враховувати можливість партизанських дій, навіть у тих районах, де порядок уже здається встановленим.

Як вважає Є. Головаха, близько 60% населення сходу бачить свій регіон у складі України. "Але є частина, яка погано сприймає нашу державу, тому треба вміти розмовляти не тільки з більшістю, але і з меншістю, якщо влада хоче зберегти єдність країни не тільки на папері або військовими засобами"¹. Очевидно, що вибір між пріоритетами геополітики чи гуманізму має робитися на користь останнього. Важливо, щоб проблема інакшості, яка є головною у компаративістиці, розглядалася через призму культурних незбігів, а не в ключі "свій — чужий", "хто не з нами, той проти нас". І щоб пропонувалися саме такі механізми культурної комунікації, які сприяють вихованню толерантності, націленості на діалог і співпрацю.

Ніхто не скаже сьогодні, зазначає колишній професор Донецького національного університету Ігор Тодоров, скільки років має пройти, щоб життя у Донбасі повернулося у нормальне русло. Адже "ополченці" рекрутуються переважно з жителів шахтарських містечок, фактично позбавлених засобів існування. "Тепер ці люди мають автомати, в них виросла самооцінка, й повернути їх до минулого життя практично неможливо. Має розпочатися масштабна реструктуризація інфраструктури Донбасу із використанням досвіду Китаю та країн Південної Азії. Щоб дати людям робочі місця із гідною зарплатою, потрібен комплексний підхід центральної влади й бізнес-структур; розрахунок має бути не лише на кошти держави та іноземних інвесторів, але й на власних олігархів. Інакше Донбас може перетворитися на постійне джерело дестабілізації ситуації в країні й інструмент ліквідації нашої держави взагалі"².

Нова законодавча й виконавча влада, яка бере у свої руки керівництво державою після парламентських виборів-2014, чини-

¹ Кривцун Д. Про "посттравматический синдром" // День. — 2014. — 15 липня.

² Прокopenко М. Про "стокгольмський синдром" Донбасу // День. — 2014. — 29 жовтня.

тиме грамотно, якщо послідовно враховуватиме у своїй політиці об'єктивне зростання регіонального чинника на Сході України. Поки що цим зростанням вправно користувалися олігархи і зовнішні сили в особі Російської Федерації, експлуатуючи давній принцип "поділяй і владарюй". Опора на світовий досвід у сфері децентралізації, зокрема, італійський та іспанський, може дати чимало для осмислення тих можливостей, які здатна забезпечити послідовно реалізована стратегія децентралізації. Хоч зрозуміло, що ні про яку кальку зарубіжного досвіду мова йти не повинна. Щоб знизити досить високий градус конфліктності у суспільстві, українська влада мусить знайти й реалізувати і вкрай необхідні важелі економічного зростання, й такі етичні норми, які базуватимуться на постулатах справедливості й відповідальності. Лише на цьому шляху вдасться зняти або бодай мінімізувати той "комплекс жертви", який склався у значної частини мешканців Донбасу під впливом неважених дій вітчизняної влади і шаленого ідеологічного тиску з боку РФ.

На жаль, листопадові псевдовибори на території невизнаних ДНР та ЛНР значно ускладнили ситуацію "взаємоневизнання" і змусили владу відмовитися від надання непідконтрольним їй територіям будь-яких самоврядних функцій (а водночас і від сплати пенсій та інших соціальних виплат). Наскільки раціональною і ефективною буде така стратегія, покаже час. А поки що, здавалося б, вже подолана архаїка продемонструвала ефект несподіваного повернення. Донбас продовжує спливати кров'ю, констатує публіцист І. Сюдюков у рецензії на нашу працю "Схід і Південь України: час, простір, соціум". На його переконання, за нехтування з боку влади очевидною істиною — розруха в головах призводить до суцільної, у тому числі й світоглядної, ціннісної, ментальної розрухи — українському суспільству доведеться платити високу ціну, і творити заново українську ідентичність на Донбасі буде неймовірно складно. "Жахливий досвід Донбасу вимагає осмислення. Передусім в історичному вимірі", вважає він, і рецензована монографія оцінюється як вдалий перший крок на цьому шляху. Якщо історичне коріння масштабної трагедії не вдасться осмислити певною мірою, країна

буде знов приречена діяти методом проб і помилок, або, ще гірше, методом "гнилих обгородок" корумпованих еліт¹.

Якщо ж говорити про оптимістичний сценарій розвитку подій на Донбасі, то тут пріоритет, безумовно, належить Є. Марчуку. Він вірить у те, що після відновлення інфраструктури Донбасу невідворотньо відбуватиметься зміна промислової структури регіону, його модернізація, адже більшість заводів Донбасу є технологічно відсталими та енерговитратними, а експорт в основному є сировинним. Але відновлення Донбасу має відбуватися не тільки в економічному, інфраструктурному смислі, а й в інформаційно-духовному, адже він ніколи не був українським. Паралельно з європейською інтеграцією Україні потрібна й внутрішня; регіони повинні добре пізнати, відчути, побачити один одного. "Вивітрювання зі свідомості фобій, які були нав'язані та дуже майстерно консервувалися на Донбасі, відновлення інфраструктури, модернізація виробництва і внутрішньоукраїнська інтеграція — гарантія процвітання Донбасу"².

Поки конфлікт триває, важко сказати, скільки часу знадобиться для реалізації такого оптимістичного прогнозу. Надто вже страшними здаються величезні втрати, завдані "гібридною" війною генофонду українського народу, екології, промисловій і транспортній інфраструктурі, економіці в цілому. Мабуть, ще дуже довго люди Донбасу здригатимуться від однієї згадки про те, що довелося пережити. Хочеться все ж сподіватися, що уроки з цієї трагедії будуть якнайшвидше зроблені на користь відмови від продовження насильства з будь-якого боку. Адже свобода кожного починається там, де на перший план виходить осмислення багатогранності людського буття, варіативності ціннісних життєвих смислів, плюралізму підходів.

Що ж до уроків, які має винести з подій 2014 р. українська влада й інтелектуальна еліта, то їм, як вважає Л. Якубова, варто зайнятися переосмисленням не лише доктринальних засад держав-

¹ Сюдюков І. Донбас: роз'ятрені рани минулого. У чому історичне коріння трагедії на Сході? // День. — 2014. — 14–15 листопада.

² Кривцун Д. Про "посттравматический синдром" // День. — 2014. — 15 липня.

ної політики, але й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Але далеко не завжди враховуються ті глибинні мутації усіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих мутацій на прикладі Донбасу помітні найбільш виразно. І СРСР, і сучасна Росія постають у баченні дослідниці як антиверсії національних держав. Трансформуючи ідею "пролетарського інтернаціоналізму" в ідею "русского мира", Кремль заклав міну уповільненої дії під усю будівлю сучасного взаємозалежного світу. Визнання того факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки, має стимулювати не тільки вироблення Україною власної державної доктрини, але й розробку довгострокових адресних програм, розрахованих на різні порубіжні соціуми, різні етноси, різні суспільні групи¹.

Країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях — з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону. Вироблення онтології пограниччя потребує власних виразових засобів і специфічної наукової мови. Йдеться про наукове обґрунтування культури пограниччя — не лише як геокультурного, але й як екзистенційного феномена. Орієнтація на культурну трансцендентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після жажливих випробувань "гібридною" війною. Вітчизняний культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі "визначення відмінностей" (*celebration of diversities*), як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від за-

¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум. — Т. 1. — С. 297–301.

старілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування "кордону безпеки".

Очевидне одне: пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками у контексті війн, економічної експансії метрополій чи сусідів дає небагато. На атмосферу пограниччя впливає все: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи і ще багато чинників. Особливо небезпечною тут може виявитися недооцінка екзистенційних факторів, суб'єктивного самопочуття "людини на межі". Для характеристики її самопочуття придатне поняття "пограничні люди" (*border people*), уведене в науковий обіг дослідником американо-мексиканського кордону О. Мартинцем¹. Відповідний напрям досліджень передбачає поглиблене вивчення самопочуття людини, яка перебуває на перетині цивілізаційних, культурних, етнічних чи релігійних кордонів, а також аналіз форм людської діяльності й специфіки колективної й індивідуальної свідомості, співмірної цим обставинам. У фокусі уваги тут те, що П. Бурдье називав габітусом — закріплені в менталітеті й архетипах колективного несвідомого цінності й установки, які є результатом відтворення культурних традицій та норм і які особливо виразно проявляються в екстремальних обставинах.

Дезорієнтованим, розгубленим, часто позбавленим засобів для існування людям Донбасу сьогодні над усе потрібна реальна допомога — соціальна й психологічна. Лише вона, помножена на відвертість і щирість у людських відносинах, забезпечить збереження у складі України тієї частини Донбасу, яка сьогодні їй практично непідконтрольна.

¹ *Martinez O. Border people: Life and society in the U.S. — Mexico Border. — Tueson, 1998.*

Науково-популярне видання

Верменич Ярослава Володимирівна

**Донбас як порубіжний регіон:
територіальний вимір**

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Підписано до друку 26.01.2015. Формат 60x84/16

Ум.друк.арк. 10,0. Обл.вид.арк. 10,0.

Наклад 300 прим. Зам. 3.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ, вул. Грушевського, 4